



Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Sporen van *Stützpunkt von der Tann* in Oostduinkerke (Koksijde, W.-VI.)

Eindverslag van twee toevalsvondsten

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Sporen van *Stützpunkt von der Tann* in Oostduinkerke (Koksijde, W.-VI.).
Eindverslag van twee toevalsvondsten.

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 343

AUTEURS

Sofie Vanhoutte, Sam De Decker, Alexander Lehouck en Pierre Nowak

JAAR VAN UITGAVE

2024

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed, Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency, Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE

Detail van toevalsvondst TV ID 355, fragmenten van de bakstenen
antitankgracht die het *Stützpunkt von der Tann* aan landzijde beschermd
Copyright Onroerend Erfgoed, foto: Sofie Vanhoutte

agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan 15 bus 236
1210 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroenderfgoed.be
www.onroenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding
4.0 Internationaal-licentie. Bezoek
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van
de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution
4.0 International License. To view a copy of this license, visit
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

<https://doi.org/10.55465/BGOG3253>
ISSN 1371-4678
D/2024/3241/444

////////////////////////////////////

SPOREN VAN STÜTZPUNKT VON
DER TANN IN OOSTDUINKERKE
(KOKSIJDE, W.-VL.)

Eindverslag van twee toevalsvondsten

////////////////////////////////////

SOFIE VANHOUTTE, SAM DE DECKER, ALEXANDER LEHOUCK EN PIERRE NOWAK

INHOUD

1	ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT	5
2	INLEIDING.....	7
3	DE ONDERZOEKSOPDRACHT, WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN HET ONDERZOEK....	10
4	AANPAK VERDER ONDERZOEK, ONDERZOEKSVRAGEN EN POTENTIEEL VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK	11
5	BESCHRIJVING VAN DE SITE	12
5.1	LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT.....	12
5.2	HISTORISCHE CONTEXT	13
5.2.1	DE EERSTE ONTGINNING VAN HET DUINGEBIED.....	13
5.2.2	DE TWEEDE WERELDOORLOG	17
5.3	ARCHEOLOGISCHE CONTEXT.....	22
6	BESCHRIJVING VAN DE SITE	23
6.1	BODEMKUNDIGE SITUATIE	23
6.2	SPOREN EN STRUCTUREN	23
6.2.1	TV ID 355	23
6.2.2	TV ID 378	26
6.3	VONDSTEN	28
6.4	INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE.....	29
6.4.1	TV ID 355: BAKSTEENMUREN.....	29
6.4.2	TV ID 378: BETONSTRUCTUUR A	33
6.4.3	TV ID 378: BETONSTRUCTUUR B.....	35
6.5	SYNTHESE VAN DE KENNIS OVER DE ARCHEOLOGISCHE SITE	37
7	SAMENVATTING.....	38
8	BIBLIOGRAFIE	39
8.1	LITERATUUR	39
8.2	ONLINE BRONNEN.....	40
8.3	GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN.....	40
9	BIJLAGEN	41
9.1	LIJST VAN FIGUREN	41
9.2	LIJST VAN FOTO'S	43
9.2.1	TV ID 355	43
9.2.2	TV ID 378	45
9.3	LIJST VAN SPOREN.....	46
9.4	LIJST VAN VONDSTEN.....	46



1 ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET PROJECT

Koksijde (Oostduinkerke) – Paardevissersweg - Doornlaan

Projectcode	TV ID 355: 2018I161 TV ID 378: geen projectcode
Naam en erkenningsnummer erkende archeoloog	Agentschap Onroerend Erfgoed (OE) OE/ERK/Archeoloog/2015/00001
Veldwerkleider	Sofie Vanhoutte
Locatiegegevens van het onderzochte gebied	
Provincie	West-Vlaanderen
Gemeente	Koksijde
Deelgemeente	Oostduinkerke
Adres	Paardevissersweg TV ID 355: t.h.v. Doornlaan 18 TV ID 378: A: t.h.v. Paardevissersweg 11 B: t.h.v. Doornlaan 11A
Toponiem in de buurt	Groenendijk
Bounding box in Lambertcoördinaten (EPSG:31370)	TV ID 355: Meest zuidelijke punt: x: 33197.6546; y: 204696.1453 Meest noordelijke punt: x: 33197.2656; y: 204706.0074 TV ID 378: A: centraal punt: x: 33155.1333; y: 204753.0320 B: centraal punt: x: 33174.9090; y: 204723.4210
Kadastrale informatie	Koksijde, 5de Afd., Oostduinkerke Sectie 1, Openbaar domein
Toevalsvondst TV ID 355	
Datum vondst	12/10/2018
Datum melding	12/10/2018 (ID 357)
Dossiernummer	ID 355
Toevalsvondst TV ID 378	
Datum vondst	11/12/2018
Datum melding	12/12/2018 (ID 380)
Dossiernummer	ID 378
CAI	URI waarneming TV ID 355: https://id.erfgoed.net/waarnemingen/981287 URI waarneming TV ID 378: https://id.erfgoed.net/waarnemingen/981288



Begin- en einddatum veldwerk	TV ID 355: 15/10/2018 TV ID 378: 21/12/2018
Oppervlakte van het onderzoeksgebied	TV ID 355: 31,4 m ² TV ID 378: A: 0,25 m ² B: 1,40 m ²

Terreinwerk en fotografie terrein	TV ID 355: Sofie Vanhoutte TV ID 378: Alexander Lehouck
Opmetingen	TV ID 355: Sofie Vanhoutte TV ID 378: Alexander Lehouck
Aanmaak kaartmateriaal en plannen	Sylvia Mazereel (archeologisch tekenaar agentschap OE)
Geconsulteerde specialisten	Birger Stichelbaut (CHAL, Universiteit Gent) Frank Philippart (Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum) Hannelore Decoodt (agentschap OE)
Rapportage	Sofie Vanhoutte (onderzoeker archeologie OE) Sam De Decker (onderzoeker archeologie OE) Alexander Lehouck (gemeentearcheoloog Koksijde) Pierre Nowak (Atlantikwall Belgium)
Lay-out	Sylvia Mazereel



2 INLEIDING

Tijdens wegeniswerken in de Paardevisserweg in Oostduinkerke, deelgemeente van Koksijde, waarbij het volledige wegtracé werd uitgegraven, kwam op 12 oktober 2018 metselwerk aan het licht. De gemeentearcheoloog van Koksijde, Alexander Lehouck, kwam meteen ter plaatse en meldde diezelfde dag de toevalsvondst bij het agentschap Onroerend Erfgoed. Het was onmiddellijk duidelijk dat hier een muurstructuur uit de Tweede Wereldoorlog, meer bepaald van de Atlantikwall, was aangesneden. Op 15 oktober 2018 kwam Sofie Vanhoutte van het agentschap ter plaatse en voerde de nodige terreinregistratie uit. Aangezien de structuur daarbij, binnen de mogelijkheden van de wegeniswerken, verder werd vrij gelegd, werd hiervoor een toelating en projectcode aangevraagd. De aannemer zorgde onder supervisie voor de digitale opmeting.

Tijdens het verdere verloop van de wegeniswerken naar het noorden op kwamen op 11 december 2018 twee kleinere structuren aan het licht, ditmaal uit gewapend beton, die op 12 december gemeld werden. Gezien de aangetroffen structuren volledig vrij lagen, zeer beperkt in omvang waren, en bovendien zeer eenvoudig qua opbouw, bood gemeentearcheoloog Alexander Lehouck aan de documentatie zelf aan te pakken. Doordat de structuren door de werken reeds volledig vrij waren gekomen, was hier geen toelating tot archeologisch onderzoek nodig en kreeg deze toevalsvondst dus ook geen projectcode. Uiteindelijk gebeurde de opmeting op 21 december. Ook deze twee structuren dateren uit de Tweede Wereldoorlog. De aannemer zorgde ook hier, onder supervisie van Alexander Lehouck, voor de lokalisatie en opmeting van de structuren. Alle data werden bezorgd aan het agentschap.



Figuur 1: Toevalsvondst TV ID 355, 12 oktober 2018. Tijdens wegeniswerken kwam een gemetste muur uit de Tweede Wereldoorlog aan het licht die tot net onder het asfalt reikte en het wegtracé dwarsste. Foto naar het noorden, op de dag van de ontdekking, bij de graafwerken door de aannemer.

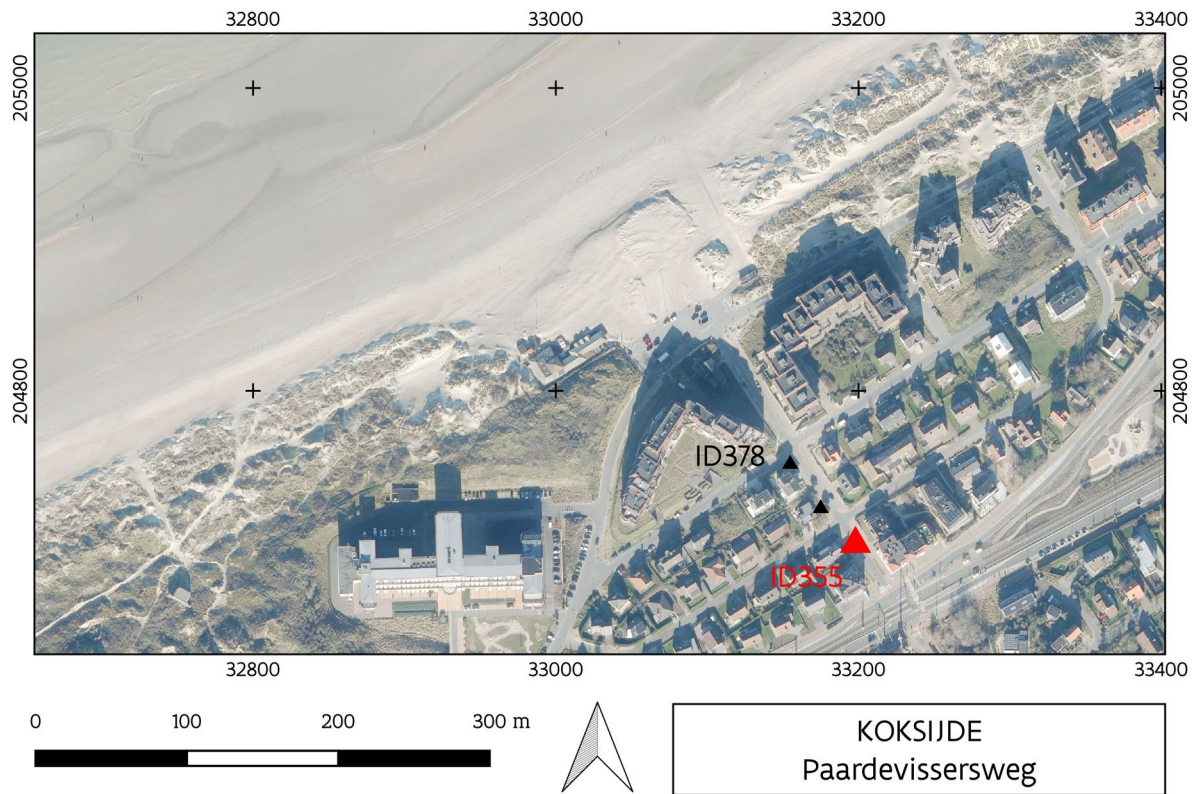




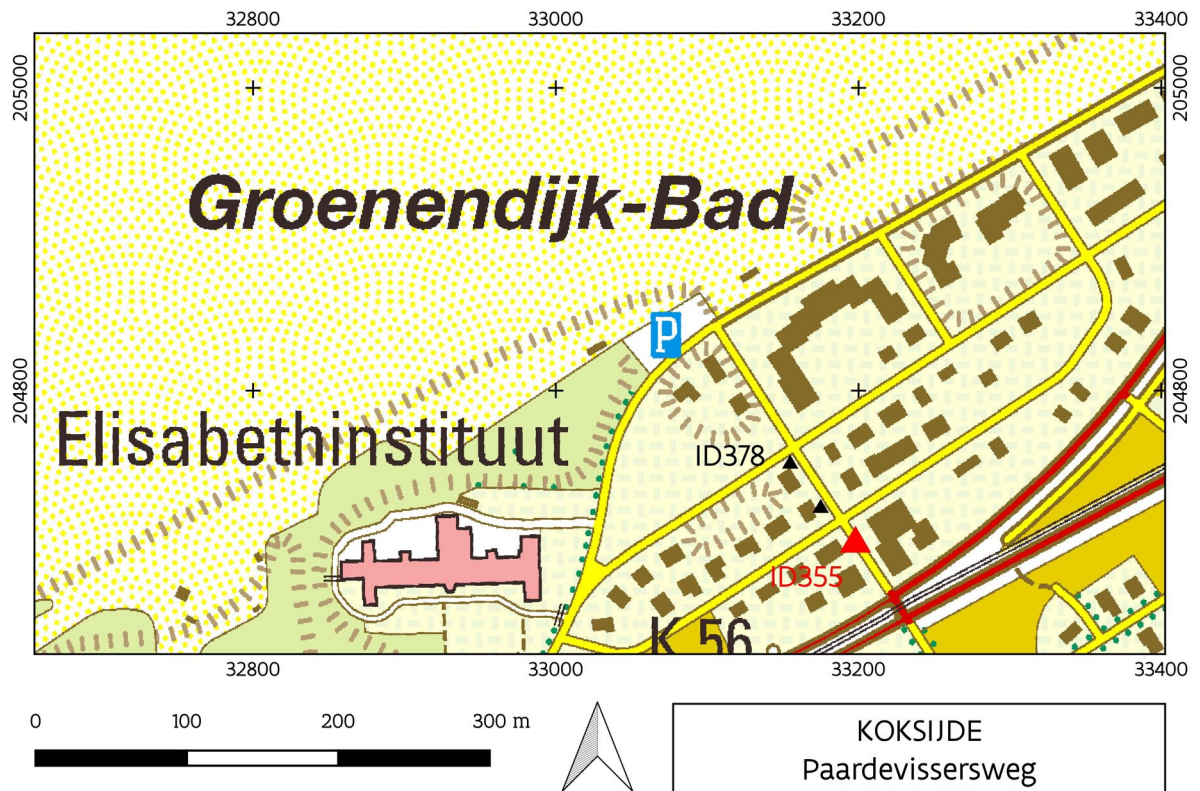
Figuur 2: Toevalsvondst TV ID 355, 12 oktober 2018. De tijdens de wegeniswerken aangetroffen muur dwarst het wegtracé en loopt duidelijk nog verder door onder de naburige bebouwing. Foto naar het oosten op de dag van de ontdekking, bij de graafwerken door de aannemer.

Gezien beide toevalsvondsten dateren uit de Tweede Wereldoorlog en tot eenzelfde context behoren, werd beslist ze te integreren in één eindverslag. De uitgewerkte resultaten van dit archeologisch onderzoek, de verdere verwerking van de onderzoeksgegevens en vondsten, en de interpretatie van de site binnen de ruimere historische context vormen het onderwerp van dit eindverslag.





Figuur 3: Recente orthofoto (© Digitaal Vlaanderen) met locatie van toevallsvondsten TV ID 355 (in rood) en TV ID 378 (in zwart) aan de Paardevissersweg in Oostduinkerke.



Figuur 4: Topografische kaart (© Digitaal Vlaanderen) met locatie van toevallsvondsten TV ID 355 (in rood) en TV ID 378 (in zwart) aan de Paardevissersweg in Oostduinkerke.



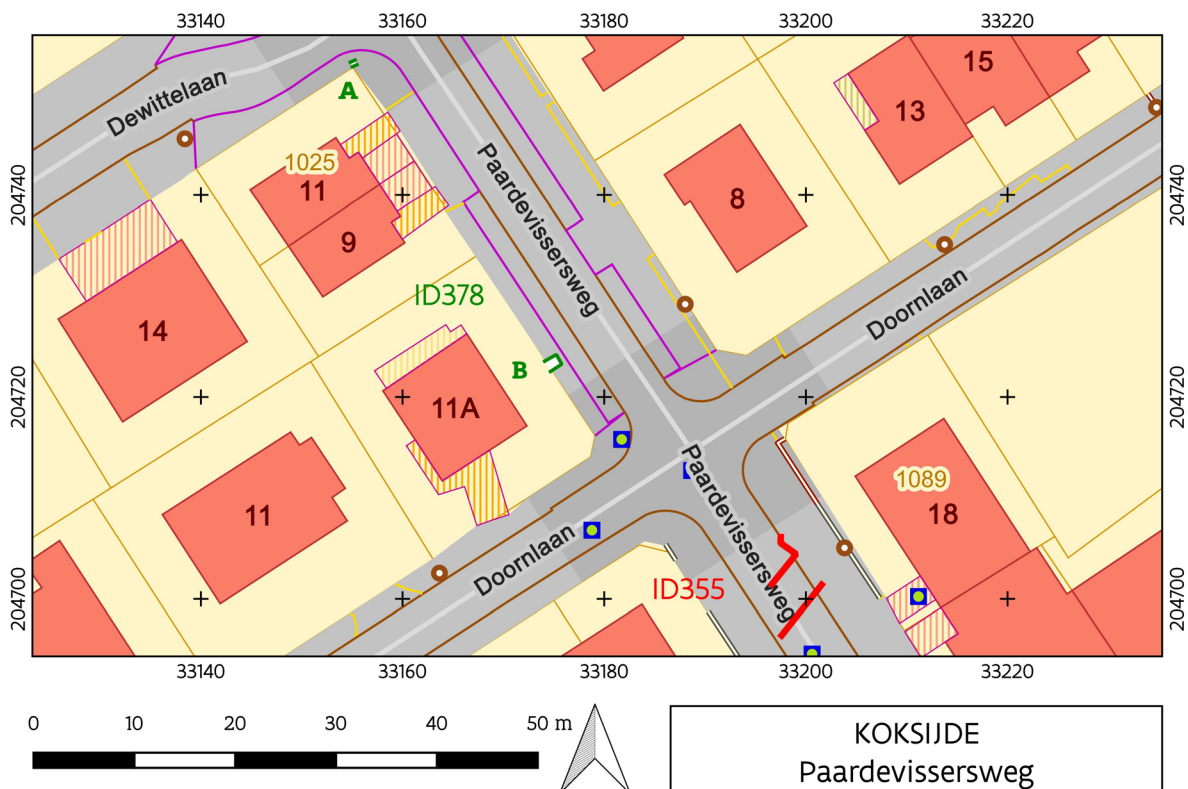
3 DE ONDERZOEKSOPDRACHT, WERKWIJZE EN STRATEGIE VAN HET ONDERZOEK

Het doel van het onderzoek van een toevalsvondst beperkt zich tot inzicht verkrijgen in de aard van de aangetroffen archeologische sporen en vondsten, hun datering en indien van toepassing hun relatie en fasering, alsook het *ex situ* bewaren van de vondsten die dreigen vernietigd te worden. Bij deze toevalsvondsten betreft het telkens de vondst van structuren, waarbij mobiele vondsten zo goed als ontbreken. Meteen was duidelijk dat het hier ging om structuren uit de Tweede Wereldoorlog. De onderzoeksopdracht op het terrein was dan ook eenvoudig: het maximaal vrij leggen van de structuren binnen de mogelijkheden en contouren van de geplande werken en een nauwgezette lokalisatie en registratie.

Het toevalsvondstonderzoek van TV ID 355 gebeurde op 15 oktober 2018 door Sofie Vanhoutte, die voor de verdere vrij legging van de structuur en voor de digitale opmeting kon rekenen op de hulp van de aannemer, Wegenbouw De Brabandere nv, waarvoor hartelijk dank. De vrijgekomen muren konden grotendeels *in situ* bewaard blijven.

Het toevalsvondstonderzoek van TV ID 378 beperkte zich tot de documentatie van de aangetroffen betonstructuren en werd op 21 december 2018 uitgevoerd door gemeentearcheoloog Alexander Lehouck. Ook hij kon voor de lokalisatie en opmeting rekenen op dezelfde aannemer. Alle data van dit terreinwerk werden naderhand bezorgd aan Sofie Vanhoutte.

De opmetingen gebeurden digitaal en gegeoreferereerd met een GPS-toestel in Lambert 72. De hoogtes werden geregistreerd in TAW (Tweede Algemene Waterpassing). De structuren werden omstandig gefotografeerd. Bij het terreinonderzoek zelf waren er geen externen betrokken.



Figuur 5: GRB-kaart (© Digitaal Vlaanderen) met schematische aanduiding van de structuren aangetroffen bij TV ID 355 (rood) en bij TV ID 378 (groen), met locaties A en B.

4 AANPAK VERDER ONDERZOEK, ONDERZOEKSVRAGEN EN POTENTIEEL VOOR WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

De aangetroffen structuren konden op het terrein meteen herkend worden als onderdeel van verdedigingsstructuren uit de Tweede Wereldoorlog. Behalve de gemetste muren van TV ID 355 en de twee betonnen structuren van TV ID 378 werden geen andere sporen opgemerkt. Mobiele vondsten werden, behalve een ijzeren plaat bij TV ID 355, niet aangetroffen.

Het verdere onderzoek van deze toevalsvondsten beperkt zich tot het beschrijven van de structuren en de interpretatie van deze vindplaats binnen de archeologische en historische context. Het onderzoek naar de archeologische en historische context van deze vindplaats richt zich vanzelfsprekend specifiek op de Tweede Wereldoorlog.

De volgende onderzoeksvragen kunnen daarbij vooropgesteld worden:

- Binnen welke context uit de Tweede Wereldoorlog moeten deze structuren gezien worden?
- Horen deze structuren tot één geheel?
- Als welk onderdeel van de Atlantikwall kan deze context geïdentificeerd worden?
- Hoe moeten deze structuren geïnterpreteerd worden? Wat was hun functie?
- Welke bijkomende informatie leveren de aangetroffen structuren aan de archivalische informatie?

Om een antwoord te kunnen bieden op deze vragen was verder historisch onderzoek noodzakelijk, waarop Pierre Nowak zich engageerde als mede-auteur van dit rapport.

Verder voerde dr. Birger Stichelbaut een onderzoek uit naar historische luchtfoto's en werd beroep gedaan op enkele experts met een grote kennis over de Atlantikwall in algemene zin en deze site in het bijzonder, waaronder Frank Philippart (Simon Stevin Vlaamse Vestingbouwkundig Centrum) en Hannelore Decoodt (agentschap Onroerend Erfgoed). Onze uitdrukkelijke dank voor de zeer gewaardeerde input. Al deze data werden verder aangevuld met gegevens uit literatuur en online-bronnen.



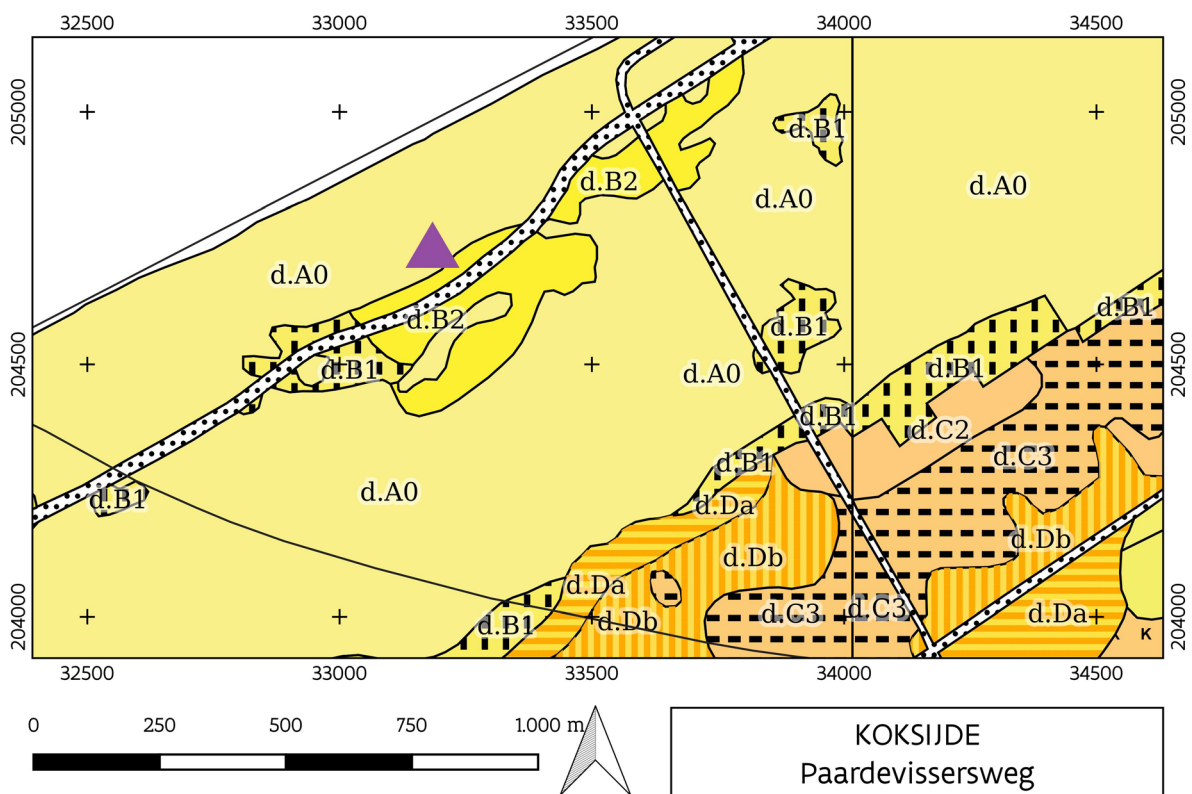
5 BESCHRIJVING VAN DE SITE

5.1 LANDSCAPPELIJKE CONTEXT

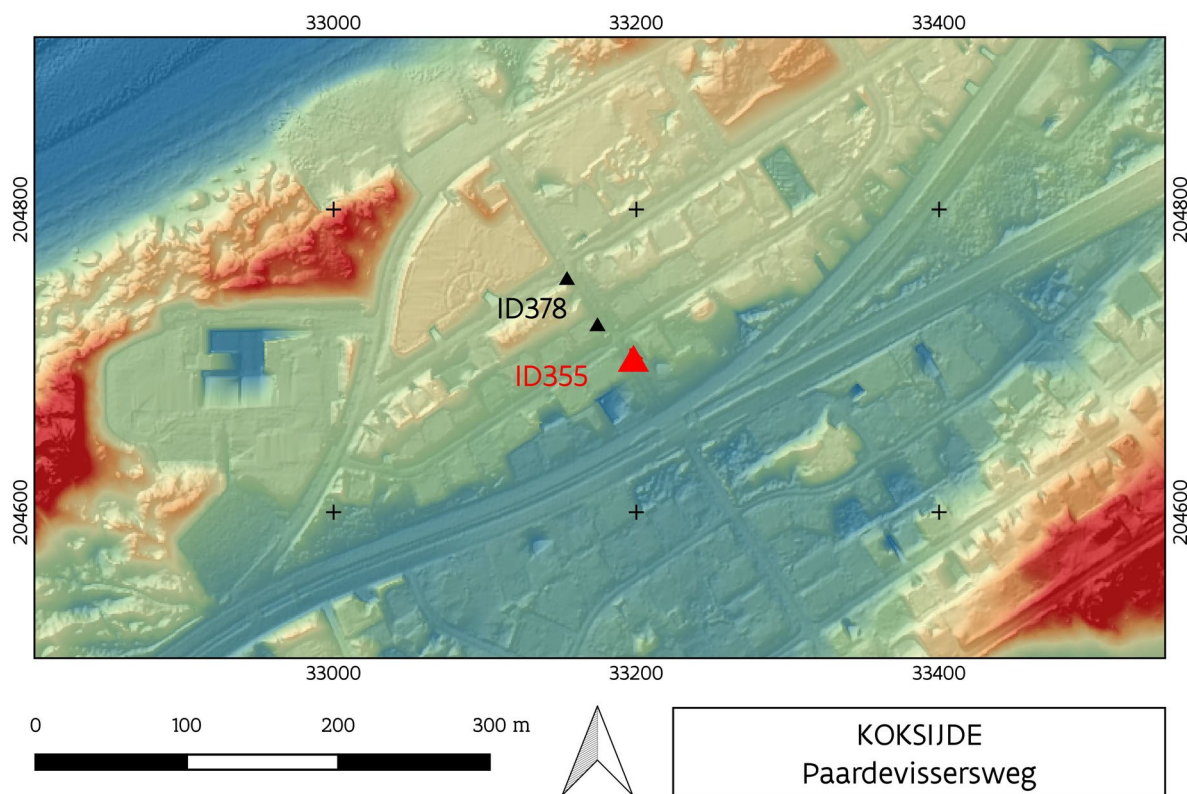
De toevalsvondsten bevinden zich langs de Paardevisserweg in Oostduinkerke, deelgemeente van Koksijde, in een villaverkaveling van na de Tweede Wereldoorlog. De vindplaatsen liggen op ca. 200 tot 270 m van het eigenlijke strand, voorbij de duinstrook (Figuren 3 en 4).

Bodemkundig ligt de vindplaats in het duinengebied, met een bodem gekarteerd als d.A0, dus getypeerd als behorende tot de 'hoge duinen' (Figuur 6). Het is een kustduinbodem op kalkrijk zand, wat gunstig is voor de bewaring van bakstenen structuren. Deze duinzanden dekken een ouder landschap af bestaande uit mariene sedimenten, maar deze bevonden zich ver buiten het bereik van de werken.

Topografisch bevinden de aangetroffen structuren zich aan de landzijde van de eerste duinenrij, de zogenaamde zeereep. Het Digitaal Hoogte Model verduidelijkt deze situatie (Figuur 7).



Figuur 6: Bodemkaart (© Digitaal Vlaanderen) met algemene aanduiding van de ligging van de toevalsvondsten aan de Paardevisserweg in Koksijde (paarse driehoek).



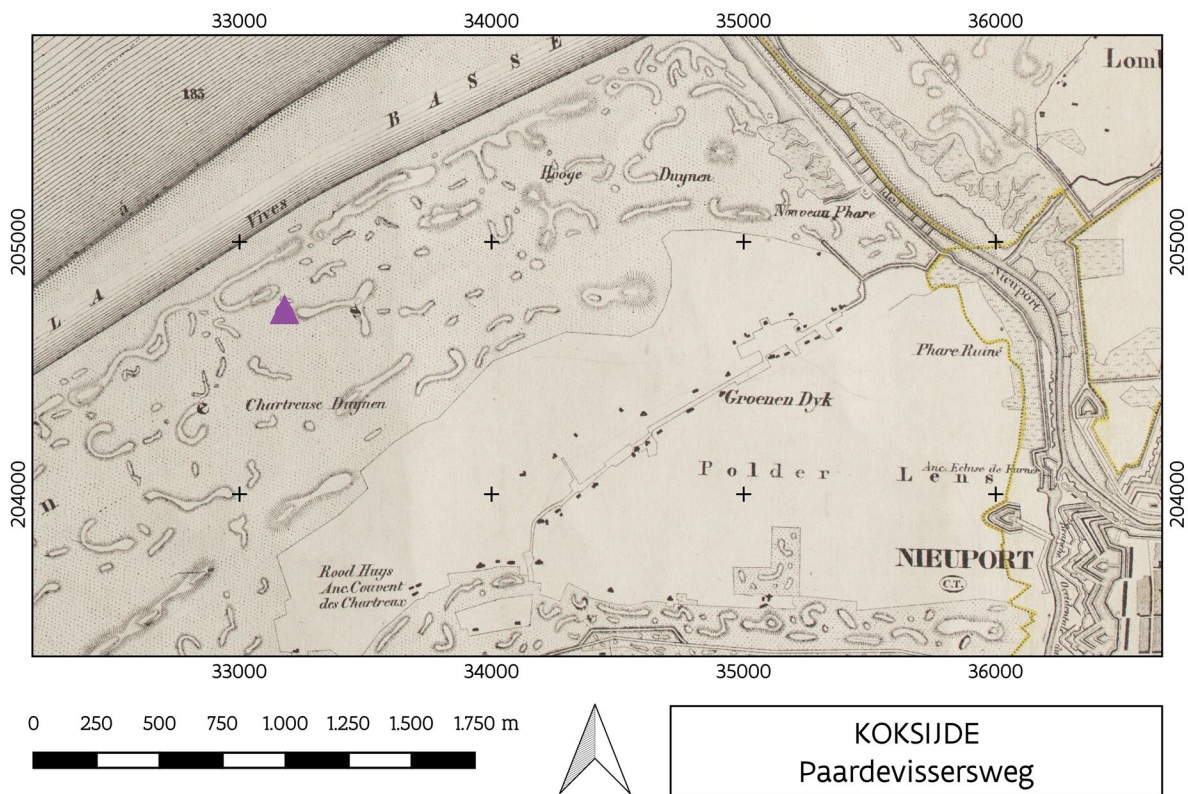
Figuur 7: Digitaal Hoogte Model (© Digitaal Vlaanderen) met aanduiding van de locaties van de vindplaatsen aan de Paardevissersweg in Koksijde.

5.2 HISTORISCHE CONTEXT

5.2.1 De eerste ontginning van het duingebied

Tot ver in de 19de eeuw bestond de omgeving van het plangebied nagenoeg volledig uit een onontgonnen duingebied dat zich uitstreckte ten zuidwesten van Nieuwpoort en Karthuizerduinen of Broedersduinen werd genoemd. Zowel op de Ferraris-kaart (ca. 1770-1777) als op de Atlas der Buurtwegen (ca. 1844-1846) en andere kaarten uit de 19de eeuw is geen spoor te bekennen van enige menselijke bewoning. Het toponiem Groenendijk situeert zich ongeveer twee kilometer ten zuiden van het plangebied, in de polders aan de voet van de duinen.





Figuur 8: Kaart van Vandermaelen (1846 - 1854) (© Digitaal Vlaanderen), met situering van de vindplaats (paarse driehoek) in de 'Chartreuse Duynen'.

Vanaf het einde van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw kwam hierin verandering en werden de kustduinen geleidelijk aan ontgonnen. Deze ontginning kwam in een stroomversnelling door de aanleg van de Koninklijke Baan (de huidige Albert I-laan) en de bouw van de tramlijn die een sterke impuls gaven aan het opkomende kusttoerisme. Overal aan de Vlaamse kust verrezen nieuwe badplaatsen, werden villa's opgetrokken en werden ziekenhuizen (zogenaamde preventoria en sanatoria) en vakantiekolonies gebouwd¹.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog reikte deze ontginnings- en verkavelingsgolf ook tot de omgeving van het plangebied, dat de naam 'Groenendijk-Bad' of 'Groenendijk-Plage' kreeg. Zo werd niet alleen de Koninklijke Baan aangelegd, maar werden eind 19de/begin 20ste eeuw ook twee haakse assen gerealiseerd: de Bedelaan (huidige Kinderlaan, ten oosten van het plangebied) en de Zeelaan (de huidige Paardevissersweg). Langs deze nieuwe straten werden een aantal gebouwen opgetrokken, waaronder een gebouw met de naam 'Mon Bungalow', vermoedelijk een residentiële villa, en hotel 'Laiterie Royale'. Een foto uit 1915 (Figuur 9) en een luchtfoto uit 1918² maken duidelijk dat het hotel deel uitmaakte van een groepje gebouwen, die tijdens de Eerste Wereldoorlog allemaal zwaar beschadigd geraakten.

¹ De Decker 2024.

² Stichelbaut 2020.



Figuur 9: Topografische kaart *Oost-Dunkerke 11/8* (1911), met aanduiding van de vindplaats (paarse driehoek) en vermelding 'Groenendijk Plage' (© Cartesius).



Figuur 10: Foto van september 1915 van het Hotel 'Laiterie Royale', aan het kruispunt van de Albert I-laan met de Paardevisserweg. Bron: Collection La contemporaine.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag Groenendijk-Bad vlakbij het IJzerfront, en de geallieerden wilden kost wat kost vermijden dat de Duitse troepen hier voet aan land konden zetten. Luchtfoto's en loopgravenkaarten tonen aan dat in de duinen van Groenendijk-Bad een aantal geschutopstellingen en manschappenverblijven werden gebouwd, dat er wegen werden aangelegd en dat er loopgrachten werden gegraven ('*Boyou Couvert du Front de Mer*')³.

³ Stichelbaut 2020.





Figuur 11: Uittreksel uit een frontkaart van 20/01/1918 (© KLM-MRA), met vermelding 'Laiterie Royale' en 'Mon Bungalow', langs de nieuw aangelegde Zeelaan, de latere Paardevissersweg.

Uit loopgravenkaarten blijkt dat er midden 1918 een verhoogde activiteit was en er nog bijkomende verdedigingsstructuren werden opgeworpen, waaronder enkele bunkers of versterkte schuilplaatsen en geschutsopstellingen.



Figuur 12: Uittreksel uit een loopgravenkaart van 10/10/1918 (© In Flanders Fields Museum), met aanduiding van de Dewittelaan en de Zuidenwindhelling. Uit: Note 2024, 32.

De bouwwoede uit het interbellum blijkt grotendeels te zijn voorbijgetrokken aan Groenendijk-Bad, dat nog steeds grotendeels uit ongerepte duinen bestond. Een uitzondering was het actuele Koningin Elisabeth Instituut, een sanatorium voor de behandeling van beendertuberculose waarvan de bouw



midden jaren 1930 werd gestart. Het Sanatorium Groenendijk⁴ werd opgeleverd in 1939, maar kon door het uitbreken van de oorlog niet in gebruik worden genomen.

5.2.2 De Tweede Wereldoorlog

De omgeving van Groenendijk-Bad kwam al meteen na de Duitse inval in 1940 in de vuurlinie. Zo zouden de eerste inschepingspogingen van Operatie Dynamo (de evacuatie van de Britse troepen) onder meer plaatsgevonden hebben op het strand ter hoogte van het Sanatorium Groenendijk. In de ruimere omgeving zou het Britse Expeditieleger eind mei – begin juni 1940, tijdens de slag om Duinkerke, verbitterde achterhoedegevechten geleverd hebben om de inscheping van de geallieerde troepen te beschermen, met vele verliezen tot gevolg⁵.

Er zijn geen indicaties dat er aan het begin van de Tweede Wereldoorlog militaire constructies werden opgetrokken in Groenendijk-Bad. Op een kaart van de 304de Infanteriedivisie uit begin 1941 is wel te zien dat het Duitse leger al vroeg in de oorlog een kustbatterij installeerde op het kruispunt van de actuele Kinderlaan en de Nieuwpoortsesteenweg, ongeveer 2 kilometer ten zuiden van het strand en de duinen van Groenendijk-Bad. Deze batterij bestond uit zes 15,5cm-kanonnen en werd HKB 1/826 genoemd. HKB staat hierbij voor *Heeresküstenbatterie* of kustbatterij van de landmacht; het cijfer wijst op de eerste batterij van *Abteilung 826*, een afdeling van het zogenaamde *Schwere Artillerie Regiment 781*⁶. Batterij 1/826 wordt ook wel **HKB Groenendijk** genoemd, naar het lokale toponiem.



Figuur 13: Fragment van kaart van 05/04/1942 (© BAMA, via Pierre Nowak). Batterij 1/826 is aangeduid op ongeveer 2 km ten zuiden van de kustlijn.

⁴ In het Belgisch Staatsblad van 19/03/1959 wordt de naam 'Sanatorium Groenendijk' gebruikt, wat vermoedelijk de oude naam van het sanatorium is.

⁵ Decoodt 2020.

⁶ Philippart 2020.

Eind 1941 vaardigde het opperbevel van de *Wehrmacht* een richtlijn uit om de kustverdediging langs de Atlantische kust, het Kanaal en de Noordzee uit te bouwen met een reeks versterkingen die een eventuele geallieerde aanval efficiënt konden afslaan, de zogenaamde *Neue Westwall*. Deze nieuwe kustverdediging had als basis een reeks permanente steunpunten van variërende grootte, waarvoor een hele reeks nieuwe standaardtypes van bunkers werd ontwikkeld. Het is vermoedelijk in dit kader dat werd besloten om de HKB 1/826 te verplaatsen van het binnenland naar het strand (Groenendijk-Plage) en de eerste duingordel, een operatie die werd uitgevoerd in april 1942. De **HKB Groenendijk-Plage** werd hierbij onder het *Heeres-Küsten-Artillerie-Regiment* 940 (HKAR) gebracht. Eind 1943 ging HKAR 940 op zijn beurt op in een nieuw regiment, HKAR 1240⁷.



Figuur 14: Fragment van kaart van 11/11/1942 (© BAMA, via Pierre Nowak). Zowel *Stp Von der Tann* als *WN Waldersee* zijn vermeld. Ook is te zien dat batterij 1/826 verplaatst is naar de kust.

Op 19 augustus 1942 trachtten de geallieerden voet aan wal te zetten in het Franse Dieppe. Hoewel de Duitse legers de landingspoging succesvol konden afslaan, legde deze geallieerde poging toch een aantal zwakheden bloot in de Duitse kustverdediging. Als antwoord hierop gaf Adolf Hitler opdracht om de kustverdediging versneld uit te bouwen, wat de start was van de *Atlantikwall*. Het programma hiervan was in feite een verderzetting van de *Neue Westwall* en voorzag in een bijkomende versterking met 15.000 nieuwe constructies voor 300.000 man, met aandacht voor luchtafweer, antitankhindernissen en bescherming van artillerie en manschappen tegen beschietingen of bombardementen⁸.

Ook de organisatorische structuur van de *Atlantikwall* bouwde verder op de *Neue Westwall*, waarbij de versterkingen werden gegroepeerd in (onder meer) *Widerstandsnesten* (de kleinste eenheid), *Stützpunkten* (een verzameling van versterkingen die een belegering van twee weken zelfstandig kon doorstaan) en *Stützpunktgruppen*, die een aantal *Stützpunkten* groepeerden⁹.

⁷ Altenburger s.d.

⁸ Decoodt 2020; van Geeteruyen *et al.* 2004.

⁹ Philippart *et al.* 2004.

In het najaar van 1942 verschijnt voor het eerst de naam **Stützpunkt von der Tann**¹⁰ ter hoogte van het plangebied, waarbij de kustbatterij HKB Groenendijk-Plage werd opgenomen in een volwaardig *Stützpunkt*. Aan de westzijde van het sanatorium werd gelijktijdig het *Widerstandsnest Waldersee*¹¹ uitgebouwd, terwijl in het zuiden het *Widerstandsnest Karthauserdünen*¹² werd opgericht. Hierdoor werd Groenendijk-Bad een nagenoeg onneembare vesting.

Omschrijvingen van zowel het Duitse¹³ als het Belgische leger¹⁴ geven een vrij goed beeld van *Stützpunkt von der Tann*. In totaal waren een 80-tal constructies te onderscheiden van zeer diverse afmetingen en materialen. Het centrale element waren de zes geschutopstellingen voor kanonnen van het type 15,5 K418 (f) en met een bereik van ongeveer 20 km. Tussen de geschutopstellingen stond een grote vuurleidingsbunker en verspreid lagen een tiental bunkers die vooral van het type VF7b waren en die als munitie- of als manschappenbunker konden gebruikt worden. Verder waren er antitankgeschut, mitrailleurposten en luchtafweergeschut (Flak of *Flugzeugabwehrkanone*). Ter ondersteuning van de manschappen waren er manschappenverblijven, versterkte garages, een latrine, een keuken en een waterbunker. Het geheel was verder omgeven door een antitankgracht, prikkeldraadversperringen en stevig uitgebouwd met loopgraven. De bezetting bestond in februari 1943 uit 119 man¹⁵, maar was op het einde van de oorlog vermoedelijk nog groter.



Figuur 15: Amerikaanse luchtfoto van 21 januari 1944 (© NARA), die een duidelijk beeld geeft van *Stützpunkt von der Tann*.

¹⁰ De naam 'von der Tann' verwijst naar de 19de-eeuwse Beierse generaal Ludwig Freiherr von und zu der Tann-Rathsamhausen.

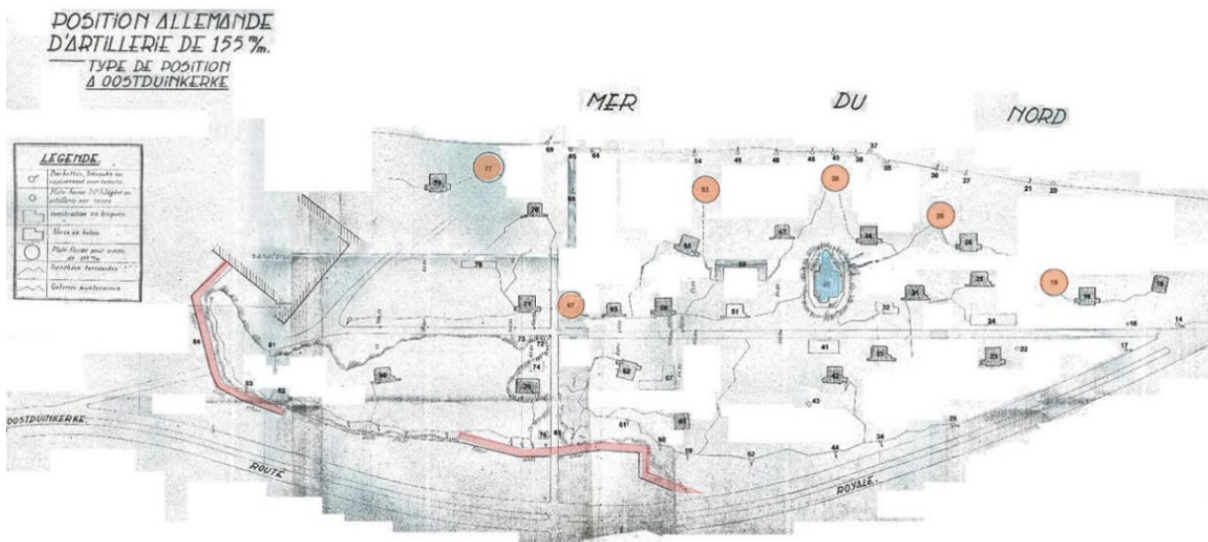
¹¹ Decoodt 2020.

¹² Inventaris Onroerend Erfgoed 2024b.

¹³ Altenburger s.d.

¹⁴ Francart 1988.

¹⁵ Philippart 2020.



Figuur 16: Collage van naoorlogse opmetingsplannen door het Belgische leger van *Stützpunkt von der Tann* (© KLM-MRA), met aanduidingen door Pierre Nowak. In oranje zijn de zes geschutsofstellingen aangeduid, in blauw de vuurleidingsbunker en in rood de antitankgracht.



Figuur 17: Grondbeeld van kort na de oorlog, in de richting van het sanatorium (© KLM-MRA, via Pierre Nowak, uit: De Brant 2021, 70). Op de voorgrond is één van de zes geschutsofstellingen te zien, daarachter de grote vuurleidingsbunker.

Het nagelnieuwe Sanatorium Groenendijk vormde een opvallend en centraal element in het *Stützpunkt*. Uit onder meer de aanwezigheid van loopgrachten rond de ingang van het sanatorium kan worden afgeleid dat de gebouwen geïntegreerd werden in het verdedigingssysteem, maar het is niet duidelijk welke functie de gebouwen precies hadden¹⁶. Feit is wel dat het gebouwenbestand tijdens de oorlog deels werd ontmanteld, mogelijk omdat het in het schootsveld lag van de kustbatterijen¹⁷,

¹⁶ Volgens J.-M. Pyllyser bleek uit het onderzoek naar de zaak Laplasse dat *Rechnungsführer* Eink op 8/9/1944 vanuit zijn bureau bovenaan in het 'Glaspalast' (het huidige Koningin Elisabeth Instituut) een telefonisch contact had met het commando, wat suggereert dat het sanatorium een actief onderdeel was van het steunpunt (Pyllyser 2009).

¹⁷ Pyllyser 2009.



maar mogelijk ook omwille van recuperatie van bouwmateriaal. Pas in 1957 werd het gebouw opnieuw in gebruik genomen als ziekenhuis en kreeg het de naam van koningin Elisabeth, die het vernieuwde gebouw inhuldigde¹⁸. Tot vandaag is het Koningin Elisabeth Instituut in gebruik als revalidatiecentrum.

Begin september 1944 evacueerde het Duitse leger de kustverdediging, om een nieuw verdedigingsfront achter het Leopoldkanaal op te zetten en te focussen op het behoud van de Westerschelde. Alleen de eenheden die de batterijen van de landmacht bemanden (*Stützpunkt von Rundstedt* met de batterij La Panne, *Stützpunkt von der Tann* met de batterij Groenendijk-Plage en *Stützpunkt Seydlitz* met de batterij Westende-Plage) bleven ter plekke. Nadat Nieuwpoort en Oostende op 9 september in geallieerde handen gevallen waren, werden beide steden beschoten vanuit de drie resterende batterijen. Hierop ontspon zich een hevige en dagenlange strijd tussen de Canadese en de Duitse troepen, die langs drie kanten ingesloten waren en zich enkel nog via *Festung Dünkirchen* konden terugtrekken. Na hevige beschietingen en luchtaanvallen capituleerden de Duitse batterijen ten slotte op 12 september 1944, nadat alle radioverbindingen waren weggefallen¹⁹.

De chaotische dagen van de bevrijding, begin september 1944, zijn in Oostduinkerke en Groenendijk-Bad geassocieerd met een verhaal waarover heel wat boeken zijn geschreven: de zaak Irma Laplasse²⁰.

Irma Laplasse woonde ten tijde van de Tweede Wereldoorlog met haar gezin op een boerderij in Oostduinkerke. Het gezin was aangesloten bij verschillende nationaal-socialistische verenigingen en werd daarom als 'zwart' aanzien in de streek. Op 8 september werd Frederik Laplasse, de zoon van Irma, gearresteerd door een aantal verzetslieden, die overmoedig werden door het naderen van de Canadezen, en opgesloten in de plaatselijke dorpschool. Irma Laplasse vreesde voor het leven van haar zoon en ging daarop aankloppen bij het Duits garnizoen van *Stützpunkt von der Tann*. Hierop trok een gewapend Duits detachement naar de school, waar een vuurgevecht losbrak en drie verzetslieden werden gedood. Vier anderen werden bij wijze van represaille meteen gefusilleerd. Kort daarop, na de val van de Duitse batterij, werd Irma Laplasse gearresteerd op verdenking van verraad. Na een proces voor de Krijgsraad werd ze op 30 mei 1945 in Brugge terechtgesteld.

De rechtszaak zorgde in de jaren nadien voor heel wat beroering. Voor de Vlaamse beweging, met de Jezuïet Karel Van Isacker als grootste pleitbezorger, groeide het dossier uit tot een symbool om de naoorlogse repressie aan de kaak te stellen. Lijnrecht hiertegenover stond het eerder Belgicistische verzet, die de veroordeling om collaboratie terecht vond.

Midden jaren 1990 besliste het Krijgshof van Brussel om het arrest van 1945 te verbreken en een nieuw postuum proces te houden. In 1996 viel het verdict en werd Irma Laplasse opnieuw schuldig bevonden aan verraad, waarvoor ze ditmaal tot levenslange gevangenisstraf werd veroordeeld. De storm luwde wel, maar ging niet volledig liggen: tot vandaag verschijnen er publicaties over de zaak Laplasse.

In de processtukken van de zaak Laplasse en in de vele literatuur hierrond zijn her en der details terug te vinden over het uitzicht van en het dagelijks leven in *Stützpunkt von der Tann*. Zo blijkt onder meer dat er een bakkerij was gevestigd – *Feldweibel* Josef Bals was aangesteld als pasteibakker – en er werden varkens gehouden, onder de hoede van Josef Beyer, die een sleutelrol speelt in de zaak Laplasse. Verder blijkt uit de stukken dat het steunpunt bestond uit 'bunkers, kanonnen, loopgraven, mitrailleur-nesten, een antitankgracht en met prikkeldraad beschermde artilleriestellingen'. Ook blijkt dat de batterij omgeven was door vooruitgeschoven observatieposten en mijnenvelden, en dat de commandostaf van de batterij was gevestigd in villa l'Ermitage in Oostduinkerke. Pas op 6 september 1944 verliet de commandostaf deze villa om zich terug te trekken achter de veilige versperringen van *Stützpunkt von der Tann*²¹.

¹⁸ Koningin Elisabeth Instituut s.d.

¹⁹ Decoodt 2020.

²⁰ Zie onder meer Pylyser 2009; Van Isacker 1995.

²¹ Pylyser 2009.



5.3 ARCHEOLOGISCHE CONTEXT

In januari 2021 werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de Zeedijk in Groenendijk-Bad²², ongeveer 100 m verwijderd van de locatie van de toevalsvondsten. De gemeente Koksijde was immers bezig met de plannen om in de weg een nieuwe riolering aan te leggen en was ervan op de hoogte dat zich onder de weg massieve structuren uit de Tweede Wereldoorlog bevonden. Het archeologisch onderzoek (vanuit wetenschappelijke vraagstelling) had dan ook als doel om de aanwezige oorlogsstructuren te evalueren en te waarderen, in het licht van de geplande rioleringswerken. De bevindingen werden nadien verwerkt in een archeologienota, die bij de aanvraag tot omgevingsvergunning werd gevoegd²³.

Voorafgaand aan het archeologisch vooronderzoek met ingreep in de bodem werd een geofysisch onderzoek uitgevoerd, dat toeliet om de onderzoekszones nauwkeurig te bepalen. Vervolgens werden vier zones onderzocht door middel van proefsleuven. In drie zones werd telkens een gelijkaardig cirkelvormig geschutsplatform aangesneden: de basis van drie van de zes 15,5cm-geschutopstellingen die het hart van de HKB 1/826 vormden (cf. Figuur 16). Uit het onderzoek blijkt dat de opstaande wanden van de platformen werden afgebroken voor de aanleg van de weg (behalve bij structuur 2, waar ze nog 50 cm in opbouw bewaard bleken). De platformen zelf en alles onder dit niveau bleken intact en goed bewaard. Het beton bleek een dikte te hebben van minstens 2 m. In de vierde en meest oostelijke zone werden geen significante sporen of structuren aangetroffen.



Figuur 18: Verticaal beeld van één van de geschutsplatformen aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek van 2021 (De Brant 2021, 45).

Te vermelden is ten slotte een archeologienota die betrekking heeft op de heraanleg van de Dewittelaan en de Zuidenwindhelling, maar waarvan het terreinonderzoek nog niet is uitgevoerd²⁴.

²² De Brant 2021.

²³ Vandoorne & Lehouck 2021.

²⁴ Note 2024.

6 BESCHRIJVING VAN DE SITE

6.1 BODEMKUNDIGE SITUATIE

Gezien de ligging van de aangetroffen structuren net onder het asfalt van het wegtracé (TV ID 355) en in de voetpad-zone (TV ID 378) en gezien de context van de wegeniswerken waarbinnen deze toevalsvondsten werden aangesneden, was het maken van een diepgaand profiel niet aan de orde. Enkel plaatselijk werden bij TV ID 355 diepere kijkputten gemaakt, tot ruim 2 m diepte, om de opbouw van de baksteenstructuur te bepalen. Hierbij werd enkel zand aangetroffen. Zowel de bakstenen muren van TV ID 355 als de betonstructuren van TV ID 378 waren rechtstreeks op het zand gebouwd en waren omgeven door zuiver duinzand.

6.2 SPOREN EN STRUCTUREN

6.2.1 TV ID 355

De aangetroffen structuur bij TV ID 355 bestaat uit vier muursegmenten, die allen opgebouwd zijn met rode bakstenen van formaat 20 x 10 x 5 (à 6) cm (Figuren 17-21), gemetst in een onregelmatig kruis/staand verband (afwisselend een laag koppen en strekken).

Muren 1, 2 en 4 zijn daarbij 0,45 m breed (twee baksteenlengtes + mortel); muur 3 was smaller, namelijk 1,5 baksteenlengte breed. Twee muren die het huidige wegtracé dwarsen – muren 1 en 2 – lopen parallel aan elkaar, met een tussenafstand van 3,45 m. De zuidelijke muur (muur 1) loopt duidelijk nog verder door, zowel naar het zuidwesten als naar het noordoosten. De noordelijke muur (muur 2) loopt eveneens nog door naar het zuidwesten. Net binnen de contouren van de werkput maakt de noordelijke muur aan de noordoostkant wel een rechte hoek naar het noordwesten op (muur 3), om ca. 1,5 m verder opnieuw een hoek te maken naar het noorden (muur 4). Muur 3 sluit niet meer direct aan op muur 2 en vertoont een grote breuk in het metselwerk. Muur 3 lijkt dus licht verschoven ten opzichte van zijn originele positie. Wellicht is dit te wijten aan de druk van het zand en de aanleg van en de belasting op het latere wegdek. Muur 4 was tot net onder het wegasfalt bewaard. De aansluiting met muur 3 is zeer slordig; muur 3 lijkt er gehaast tegenaan gebouwd, zonder afwerking van de aansluitende kopse kant van de muur.

Uit de afwerking bovenaan met een dubbele laag koppen kon worden afgeleid dat muur 1 tot de volledige hoogte bewaard was en een hoogte had van 2,20 m. De muur was rechtstreeks op het zand gebouwd en helde wat over naar het zuiden op. Over een hoogte van 1 m kon de overhelling vastgesteld worden op 10,5 cm. Bovendien was de buitenzijde van de muur (de zuidkant) minder goed afgewerkt. De muur leunde dus tegen het zand en was duidelijk ook zo gebouwd. De binnenzijde – de noordkant van de muur – vertoonde wel verzorgd metselwerk; dit was duidelijk de zichtbare zijde. Aan deze kant lagen enkele afgebroken stukken muur tegen de basis van de muur aan. Dit wijst erop dat bij het afbreken de binnenruimte tussen muur 1 en muur 2 nog leeg was. Hier bevond zich ook veel ander puin: rode bakstenen en muurfragmenten, een hardstenen vensterdorpel, grote cementtegels, betonfragmenten. De betonfragmenten zijn vermoedelijk afkomstig van een bunker in de buurt. Hier werd ook een ijzeren plaat aangetroffen, aan de ene zijde afgebroken op 1,15 m, waarvan de functie niet kon worden achterhaald (Figuur 22). Deze kon niet worden gerecupereerd.

Muur 1 heeft een hoogte van gemiddeld 7,2 m TAW; muren 2 en 3 zijn bovenaan afgebroken en reiken slechts tot een hoogte van gemiddeld 6,5 m TAW. Muur 4 heeft een hoogte van 7,75 m TAW, maar de relatie met muur 3 is niet eenduidig.



De muren hadden een fundering van slechts één baksteenlaag die wat uitsprong ten opzichte van de eigenlijke muur. Bij muur 3 viel op dat er in de fundering af en toe een groot fragment blauwe hardsteen was ingewerkt.

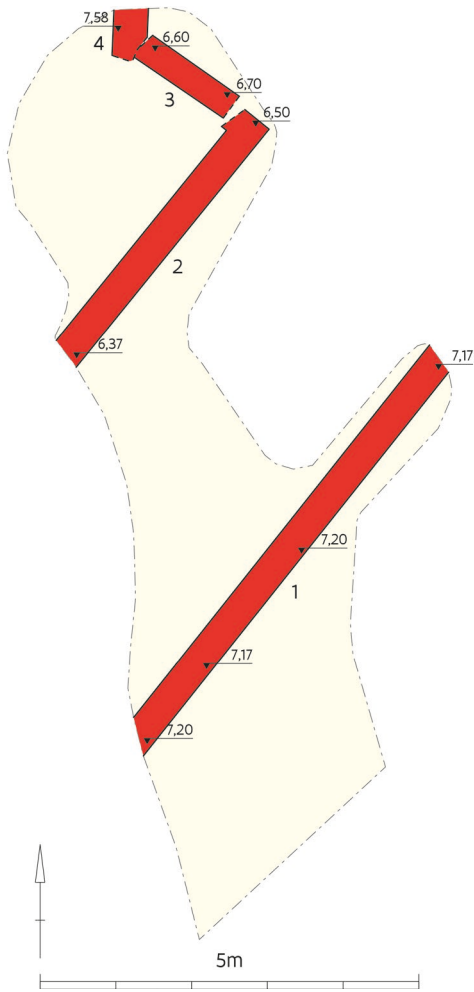


Figuur 19: Foto van bovenaf, vanuit de kraanbak. Zicht op de muren aangetroffen bij TV ID 355, naar het zuiden.



Figuur 20: De zuidelijke muur 1 van TV ID 355, zicht op de mooi afgewerkte noordkant, naar het zuidoosten op.





Figuur 21: De aangetroffen muren van TV ID 355, met aanduiding van de hoogtes van de top van de bewaarde muursegmenten.



Figuur 22: Muren 2, 3 en 4 van TV ID 355. Foto naar het oosten op. Met op de achtergrond rechts muur 1.





Figuur 23: Muur 3 tussen muur 2 (rechts) en muur 4 (links). Foto naar het noordoosten op.



Figuur 24: IJzeren plaat, aangetroffen bij de graafwerken. Foto Alexander Lehouck, 12 oktober 2018. Deze vondst werd niet gerecupereerd.

6.2.2 TV ID 378

Tijdens de verdere wegeniswerken werden noordelijker langs de Paardevisserweg twee kleine betonstructuren aangesneden en vrij gelegd. De grootste structuur (B) betreft een rechthoek uit gewapend beton, met de korte zijde naar de straat gericht (Figuren 25-27). Zowel de zuid-, oost- als noordkant waren afgewerkt, terwijl de bovenzijde was opgebroken. De indrukken van de planken bekisting waarin de structuur gegoten werd, zijn nog te herkennen. De breedte van deze structuur is *ca.* 1 m. Het betreft dus het uiteinde van een betonmuur of betonsokkel die doorliep naar het westen op. De vrij gelegde lengte bedraagt ongeveer 1,5 m.





Figuur 25: TV ID 378, structuur B. Betonstructuur aangetroffen tijdens de wegeniswerken. Foto met zicht op omgeving, naar het noord/noordoosten.



Figuur 26: Betonstructuur B, van bovenaf, gericht naar het westen/zuidwesten.





Figuur 27: Betonstructuur B, naar het noordwesten.

Ook op de hoek van de Paardevisserweg met de Dewittelaan, net aan de hoek van het perceel, werd een betonstructuur (A) aangesneden (Figuur 28). Ook hier betreft het een segment van een structuur uit gewapend beton die nog doorliep. Deze structuur kon niet verder onderzocht worden.



Figuur 28: TV ID 378, structuur A, net langs het uiteinde van de perceelsmuur. Foto naar het westen, de Dewittelaan in.

6.3 VONDSTEN

Enkel bij TV ID 355 werd een noemenswaardige mobiele vondst aangetroffen, namelijk een ijzeren plaat die bewaard was over een lengte van 1,15 m (Figuur 24). Eén van de hoeken was nog intact. De foto toont nagels doorheen de plaat en enkele aanhechtingspunten. De plaat werd bij de melding echter niet gerecupereerd. Het is gissen wat de functie van dit stuk was, maar het is mogelijk dat deze deel uitmaakte van één van de WO II-structuren in deze zone.



6.4 INTERPRETATIE VAN DE ARCHEOLOGISCHE SITE

6.4.1 TV ID 355: baksteenmuren

De bakstenen structuur die bij TV ID 355 werd aangetroffen, kan geïdentificeerd worden als een fragment van een antitankgracht. Zo'n antitankgracht is een lijnvormige versperring die zoals de naam aangeeft als doel heeft om het oprukken van tanks en andere pantservoertuigen te verhinderen. Andere voorbeelden van versperringen met een gelijkaardig doel zijn antitankmuren of versperringen met stalen of betonnen obstakels (zoals drakentanden)²⁵.

Er zijn in Vlaanderen heel wat antitankgrachten bekend. Mogelijk het best gekend is de grote antitankgracht die op het einde van de jaren 1930 rond Antwerpen werd aangelegd door het Belgisch leger. Deze gracht is ca. 33 km lang, minstens 6 m breed en loopt in een kwartcirkel van noord naar oost rond Antwerpen. De wanden van de gracht bestaan uit steile en natuurlijke oevers. De gracht heeft een zigzaggend verloop en was voorzien van allerhande bijkomende versperringen en bunkers op de hoeken²⁶. Hoewel deze antitankgracht werd aangelegd om de inname van Antwerpen te verhinderen, speelde de structuur geen significante rol in de Tweede Wereldoorlog.

Minder gekend maar dichterbij is de antitankgracht van Oostende, die vanaf het najaar van 1942 door het Duitse leger werd aangelegd²⁷. Deze brede en natte gracht is slechts op een aantal plaatsen bewaard en maakte maximaal gebruik van aanwezige hindernissen zoals kanalen of krekens. De natte gracht is 10 tot plaatselijk 20 m breed en tot 4 m diep, en loopt in een wijde boog rond Oostende, van Mariakerke over Stene naar Bredene²⁸. Op regelmatige afstanden waren steunpunten ingeplant, zoals *Stützpunkt Stene*.

De aangetroffen antitankgracht van *Stützpunkt von der Tann* is echter van een ander type. Enerzijds gaat het om een korte, eerder lokale antitankgracht, die als doel had om het *Stützpunkt* aan de landzijde te beschermen. Op luchtfoto's van tijdens en kort na de oorlog is duidelijk te zien dat de gracht het steunpunt niet volledig omgeeft, maar nauwelijks een paar honderd meter lang is (Figuren 29-30). Een eerste segment bevindt zich ter hoogte van het Sanatorium Groenendijk, waaruit duidelijk blijkt dat dit gebouw wel degelijk een belangrijke rol speelde in het *Stützpunkt* (Figuur 28). Een tweede segment situeert zich aan beide zijden van de actuele Paardevissersweg, wat erop wijst dat deze straat wellicht de hoofdtoegang vormde tot de batterij (Figuur 27). Naar verwachting bevond zich hier een overgang over de antitankgracht (bijvoorbeeld een brug), wat een mogelijke interpretatie voor het haakse muurfragment zou kunnen zijn. Op de naoorlogse opmeting van het Belgische leger wordt vlakbij de doorgang ook een bakstenen gebouwtje weergegeven dat vermoedelijk diende voor de bewaking (Figuur 33: nr. 68).

Dat zich hier effectief een brug met een poort en een wachtpost bevond, blijkt uit de verhoren in het kader van de zaak Irma Laplasse. Ook is er sprake van mijnevelden en versperringen met Friese ruiters²⁹.

²⁵ Gheyle *et al.* 2022.

²⁶ De Borgher 1991.

²⁷ van Geeteruyen & Peeters 2004.

²⁸ Lefere *et al.* 2020.

²⁹ Pylyser 2009. Een Friese ruiter is een verplaatsbare militaire hindernis die bestaat uit enkele meters lange balken hout of staal waaromheen prikkeldraad gewikkeld is of waaruit pinnen naar buiten steken. Op de uiteinden rusten de balken op twee paar kruisvormige dwarsbalken.





Figuur 29: Amerikaanse oblieke luchtfoto van 4 augustus 1945 (© NARA) (Stichelbaut 2021). Bijgevoegd: uitsnede met aanduiding van de vindplaats, waar de Paardevisserweg de antitankgracht dwarst.





Figuur 30: Amerikaanse luchtfoto 21 januari 1944 (© NARA), met duidelijk zicht op de antitankgracht en aanduiding van de vindstlocatie ID 355 (paarse driehoek).

De zone tussen de twee segmenten van de antitankgracht blijkt op de luchtfoto's van 1944 vooral uitgebouwd met loopgrachten en borstweringen, maar de naoorlogse plannen van het Belgische leger maken ook melding van een antitankmuur op deze locatie (Figuur 33). Hiervan zijn voor zover gekend geen sporen bewaard.

De aangetroffen antitankgracht in Groenendijk-Bad heeft een breedte van ongeveer 5 m en een diepte van minstens 2,2 m. De muren vertonen een lichte helling naar buiten toe. Er werden geen indicaties van een bodemplaaf of -bedekking aangetroffen; de muur lijkt direct op het zand gefundeerd. Deze constructie is erg gelijkaardig aan het fragment van de Duitse antitankgracht die in 2020 werd opgegraven op het Albertplein in Knokke-Heist³⁰ (Figuur 31). Die gracht had een breedte van gemiddeld 6 m en een diepte van bijna 4 m. Een verschil tussen beide is dat de bodem in Knokke bestond uit een betonplaat. De open bodem in Groenendijk geeft alvast duidelijk aan dat het hier, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de antitankgrachten van Antwerpen of Oostende, om een droge gracht ging.

³⁰ Laloo *et al.* 2020.





Figuur 31: Dwarsdoorsnede doorheen de antitankgracht op het Albertplein in Knokke-Heist (uit: Laloo *et al.* 2020, 37).



Figuur 32: Beeld van net na de oorlog van een antitankgracht met betonnen wanden, vermoedelijk in Knokke (Lefere *et al.* 2021, 134).

Van de antitankgracht in Knokke-Heist is gekend dat deze pas werd gebouwd in het voorjaar van 1944, als deel van een zogenaamd *Zwischenwiderstandsnest*³¹. Voor Groenendijk kan van de luchtfoto's worden afgeleid dat de antitankgracht werd aangelegd tussen de zomer van 1943 (want gracht nog niet aanwezig in juni 1943, zie Figuur 37) en januari 1944 (want antitankgracht toen duidelijk zichtbaar, zie Figuur 30). De luchtfoto's lijken verder aan te geven dat *Stützpunkt von der Tann* in het najaar van 1943 fors werd uitgebouwd. Zo zijn in juni 1943 nog een aantal gebouwen te zien aan het kruispunt van de Paardevissersweg met de Albert I-laan (het voormalige hotel *Laiterie Royale*), maar deze zijn in januari 1944 volledig verwijderd om een vrij schootveld te creëren.

³¹ Laloo *et al.* 2020.

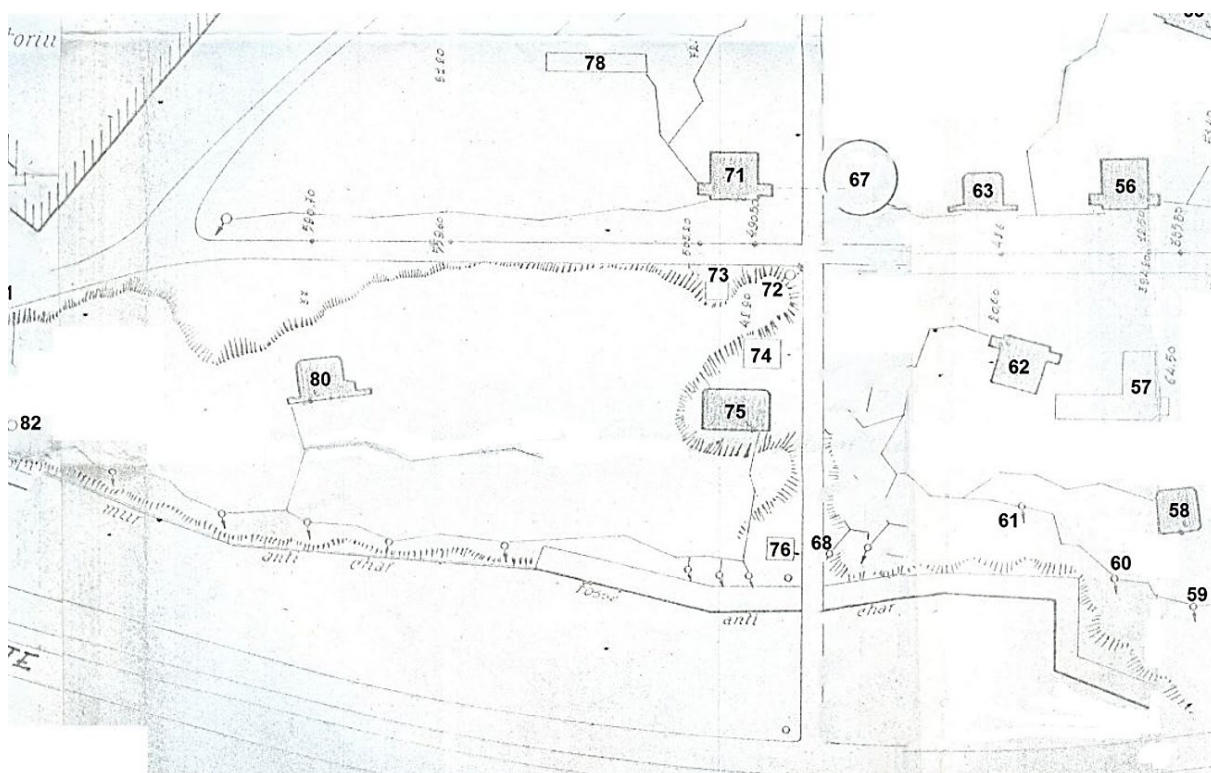


Hoewel dergelijke lokale antitankgrachten veelvuldig werden aangelegd, valt het op dat ze nauwelijks archeologisch onderzocht of opgemeten zijn³². Bovendien werden de meeste van deze grachten na de oorlog gevuld met puin en afval, waardoor hun terreinonderzoek niet evident is.

6.4.2 TV ID 378: betonstructuur A

Op basis van de terreinwaarnemingen is het niet mogelijk om structuur A te identificeren. Het gaat om een muurfragment in gewapend beton, met een muurdikte van ongeveer 50 cm. De lengte van de muur kon niet worden vastgesteld, maar bedraagt minstens 1 m. Het muurfragment loopt min of meer parallel met de straat.

De eerder beperkte muurdikte geeft aan dat het wellicht niet om een muur van een zware bunker gaat, maar om een lichtere constructie. De luchtfoto's leveren weinig resultaten op, omdat dergelijke lichte structuren te klein zijn en bovendien afgedekt werden met grond en goed gecamoufleerd waren. Het gedetailleerde opmetingsplan van het Belgische leger van net na de oorlog geeft echter meer inzicht (Figuur 33). In de omgeving van de vondstlocatie worden drie structuren weergegeven. Ze dragen de nummers 72, 73 en 74. De beschrijvende tabel leert dat 72 een tobruk-bunkertje is, 73 een versterkte garage in baksteen en 74 een kleine en half ingegraven schuilplaats in baksteen. De vondst heeft betrekking op een betonstructuur, wat betekent dat enkel nummer 72 in aanmerking komt. De locatie van nr. 72 stemt bovendien het meest overeen met de locatie van de vondst, met name op de hoek van de Paardevisserweg en de Dewittelaan.



Figuur 33: Detail van het opmetingsplan (zie Figuur 16) van het Belgische leger, net na de oorlog (© KLM – MRA) met cijferaanduidingen door Pierre Nowak. De antitankgracht is aangeduid als 'Fossé anti char', links daarvan is een 'Mur anti char' ingetekend.

Een tobruk is een klein betonnen bunkertje dat genoemd werd naar de plaats Tobroek, in Libië. De Duitsers spraken eerder van *Bauform* om dergelijke bunkertjes te duiden. Ze boden plaats aan één tot twee personen en werden meestal gebruikt als observatie- of als mitrailleurspost. Tobruk-bunkertjes

³² Ghelye *et al.* 2022.

werden in grote getale aangelegd in de steunpunten langs de *Atlantikwall*. Ze werden gebouwd als losstaande constructie, maar even goed geïntegreerd in een grote bunker³³.

Er bestonden verschillende modellen, waarvan *Bauform 58* de meest voorkomende was³⁴. Dit type meet ca. 4 op 3 m en bestond uit een kleine rechthoekige kamer en een aanpalende zeshoekige ruimte (Figuren 34-36). Hier kon één persoon rechtop staan. Deze ruimte was meestal aan de bovenzijde open, maar er kon ook een geschutskoepel op gemonteerd zijn. Vaak was de toegangskamer te bereiken via een trap. Mogelijk is het deze toegangskamer die werd waargenomen in de Paardevissersweg.

De tobruk op de hoek van de huidige Paardevissersweg en de Dewittelaan is geen unicum in *Stützpunkt von der Tann*: op het naoorlogse plan zijn tientallen tobruks ingetekend. Ze komen verspreid voor in het steunpunt, met een concentratie op twee lijnen: een eerste lijn aan de voet van het strand, een tweede lijn van tobruks aan de rugzijde van de batterij en aan de rand van de antitankgracht.

Her en der aan de kust zijn verschillende tobruk-bunkertjes bewaard, onder meer in het nabijgelegen WN Waldersee³⁵. Net als bij de antitankgracht geldt evenwel dat er nog nauwelijks archeologisch onderzoek is gevoerd naar zulke structuren.



Figuur 34: Een bewaarde tobruk in (als monument beschermd) *Widerstandsnest Waldersee*, ten westen van het Sanatorium Groenendijk. Foto: Hannelore Decoodt.

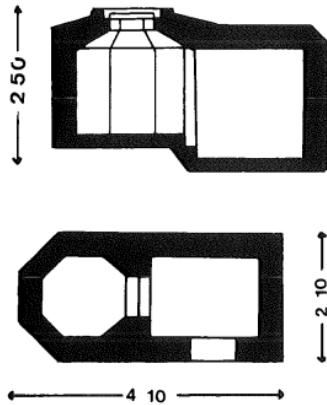


Figuur 35: Een tobruk werd gebruikt als observatie- of mitrailleurpost. Uit: Sakkers & Houterman 1990, 39.

³³ Sakkers & Houterman 1991; van Geeteruyen & Peeters 2004.

³⁴ Gheyle *et al.* 2022.

³⁵ Inventaris Onroerend Erfgoed 2024a.

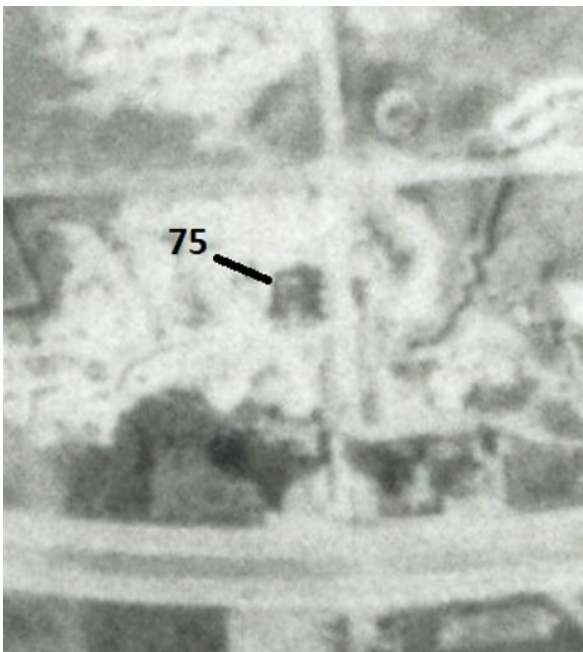


Figuur 36: Typetekening van een tobruk *Bauform 58c*. Uit: Sakkers & Houterman 1990, 39.

6.4.3 TV ID 378: betonstructuur B

Structuur B kan op basis van de oriëntatie en de afwerking geïnterpreteerd worden als een fragment van een uitkragende scherfmuur die een trap of toegang moest beschermen. Zo gaat het duidelijk om een eindmuur die haaks op de straat staat, maar zich verder uitstrekt in zuidwestelijke richting. Ook is duidelijk te zien dat zowel de zuidzijde als de kopse kant van de muur sporen van camouflagebeschildering vertoont en dus zichtbaar was. Tot slot heeft het muurfragment een dikte van ongeveer één meter, wat in de richting van een stevige bunker wijst.

Doordat de bunker met zand werd afgedekt en gecamoufleerd was, is er weinig luchtfotografisch beeldmateriaal. Op de luchtfoto's van 1944 is wel te zien dat de topografie onnatuurlijk is, maar het is niet mogelijk om details te achterhalen van wat zich hier bevond. Er is echter één luchtfoto uit 13 juni 1943, waarop de bunker in aanbouw is te zien (Figuur 37). De foto is niet haarscherp, maar geeft wel een beeld van de omvang en de vorm van de constructie.



Figuur 37: Luchtfoto van 13 juni 1943 met daarop de bunker in aanbouw. Bron: ongekend, via Pierre Nowak.

Volgens het opmetingsplan van het Belgische leger bevond zich op deze plaats wel degelijk een zware bunker, aangeduid met nummer 75 (zie Figuur 33). Uit de verklarende tekst blijkt dat het om een zogenaamde waterbunker gaat: een bunker waarin watertanks werden geplaatst die moesten voorzien in de drinkwaterbevoorrading van de manschappen.

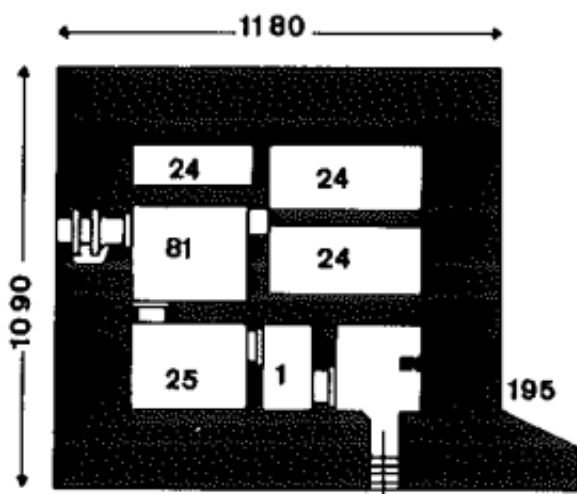


De bunker zelf werd in 2015 gesloopt in het kader van de bouw van een nieuwe woning, maar dit werd niet gemeld als toevalsvondst. Een aandachtige buurtbewoner kon wel een aantal foto's nemen (o.a. Figuur 38), maar deze laten niet toe om veel details te achterhalen. Uit de foto's blijkt dat de bunker minstens twee kamers telde, er is een duidelijke nooduitgang te zien en de identificatie als waterbunker wordt bevestigd door de aanwezigheid van een aantal grote metalen buizen. Het gaat waarschijnlijk om een type *Regelbau* 195, een stevige en bommenvrije bunker ('*Ständig*') die tot 25 m³ water kon bevatten. Soms werd zo'n bunker voorzien van een tobruk, maar de foto's laten niet toe om te bepalen of dit ook hier het geval was. De aanwezigheid van een uitkragende scherfmuur of beschermde toegangstrap werd niet bevestigd door de foto's uit 2015, maar is erg waarschijnlijk.



Figuur 38: Afbraak van een bunker in 2015, op de hoek van de Paardevisserweg met de Doornlaan. Foto via Pierre Nowak.

Wat pleit voor een identificatie als R195, is een luchtfoto uit 13 juni 1943, waarop de bunker in aanbouw te zien is (Figuur 37). Op dat moment was dit type bunker één van de meest courante waterbunkers; vanaf midden 1943 werd deze vervangen door types 648, 658 en 659. Tegelijkertijd valt op dat de bouwplaats van deze bunker min of meer samenvalt met de locatie van een bunker uit 1918 (zie Figuur 12). Vooralnog zijn er echter geen data voorhanden die wijzen op de recuperatie van een bunker uit de Eerste Wereldoorlog.



Figuur 39: Typemodel van een *Regelbau* 195. Uit: Sakkers & Houterman 1991, 76.

6.5 SYNTHESE VAN DE KENNIS OVER DE ARCHEOLOGISCHE SITE

Strikt wetenschappelijk gezien is de nieuwe informatie die deze toevalsvondst oplevert, eerder beperkt. Mede door het recente archeologisch onderzoek op de zeedijk in Groenendijk-Bad, waarbij drie geschutopstellingen werden onderzocht, was er al heel wat bijna vergeten historische documentatie naar boven gekomen. De toevalsvondsten laten echter toe om het archeologisch onderzoek verder open te trekken en het *Stützpunkt von der Tann* niet alleen in zijn geheel te bespreken, maar ook de ruimere landschappelijke, archeologische en historische context mee te nemen.

Ruimtelijk en landschappelijk is de relatie met de andere Duitse verdedigingswerken in de directe omgeving relevant, zoals de beschermde sites van *WN Waldersee* in het westen en *WN Karthauserdünen* in het zuiden. Het archeologisch onderzoek illustreert treffend dat erfgoedzorg en het verhaal van de kustverdediging uit de Tweede Wereldoorlog zich niet beperken tot de beschermde en zichtbare sites, maar dat er ook tussen de appartementen en onder de parkings op de zeedijk waardevol erfgoed aanwezig kan zijn.

Een tweede element dat het onderzoek naar *Stützpunkt von der Tann* relevant maakt, is de belangrijke rol die de batterij speelde in de zaak Irma Laplasse. Het is hier dat Irma Laplasse meldde dat haar zoon gevangen was; het is vanuit deze batterij dat een Duits detachement op 'bevrijdingsmissie' vertrok naar Oostduinkerke, met de gekende gevolgen. Tot vandaag is de zaak Laplasse een beladen dossier dat uitgroeide tot een symbool van de Vlaamse beweging om de naoorlogse repressie aan de kaak te stellen. Bij de heropening van het proces in de jaren 1990 was de media-aandacht overweldigend, en tot vandaag worden boeken en artikels geschreven over dit proces. In dit licht is het bevreemdend dat *Stützpunkt von der Tann*, de batterij die nochtans een hoofdrol speelt in het verhaal, nagenoeg volledig uit het geheugen is gewist.



7 SAMENVATTING

In het najaar van 2018 werden twee toevallsvondsten gemeld in de Paardevissersweg in Oostduinkerke. De eerste toevallsvondst had betrekking op een aantal bakstenen muren die haaks op de straat stonden, en die geïdentificeerd werden als een onderdeel van een antitankgracht uit de Tweede Wereldoorlog. De tweede melding had betrekking op twee betonnen structuren die werden aangetroffen bij leidingwerken in de straat. De eerste van deze twee structuren, op de hoek van de Paardevissersweg met de Dewittelaan, is wellicht toe te schrijven aan een tobruk, een kleine bunker die werd gebruikt als observatie- of mitrailleurpost. De tweede constructie is vermoedelijk een uitkragende scherfwand van een grote bunker die zich uitstrekte naar het westen. Die bunker kwam in 2015 aan het licht bij de bouw van een woning, maar werd toen jammer genoeg niet gemeld als toevallsvondst. Uit enkele foto's van de werken, in combinatie met historische bronnen, kan afgeleid worden dat het om een zogenaamde waterbunker gaat, die de manschappen van drinkwater moest voorzien.

Al deze structuren maken deel uit van *Stützpunkt von der Tann*, een belangrijk steunpunt van het Duitse leger langs de Belgische kust, waarin onder meer de batterij HKB Groenendijk-Plage was gevestigd. De bouw van het steunpunt vatte aan in het voorjaar van 1942, maar werd in de loop van de oorlog geïntensifieerd in het kader van de uitbouw van de *Atlantikwall*. Naast de zes geschutsofstellingen van de batterij Groenendijk-Plage, telde *Stützpunkt von der Tann* nog tientallen andere structuren waaronder een grote vuurgeleidings- en commandobunker, munitiebunkers, manschappenverblijven, mitrailleurstenen, observatie- en wachtposten, ... Ook de gebouwen van het voormalige Sanatorium Groenendijk werden wellicht geïntegreerd in het steunpunt. Het geheel was ten slotte uitgebouwd met loopgrachten, borstweringen, prikkeldraad- en andere versperringen, en aan landzijde beschermd door een antitankgracht.

Stützpunkt von der Tann was een belangrijke schakel in een netwerk aan verdedigingswerken. Op korte afstand bevonden zich bijvoorbeeld *Widerstandsnest Waldersee* en *Widerstandsnest Karthauserdünen*, die vandaag de dag beide beschermd zijn als monument.

In september 1944 speelde *Stützpunkt von der Tann* een belangrijke rol bij de bevrijding. Het was één van de drie batterijen aan de westkust die niet werden geëvacueerd, maar hevig weerstand boden aan de geallieerden. De kanonnen van batterij HKB Groenendijk-Plage konden tot Nieuwpoort, Diksmuide en Veurne reiken, wat in september 1944 ook effectief gebeurde. Het steunpunt speelde bovendien een opvallende rol in de zaak rond Irma Laplasse, die in 1945 werd veroordeeld wegens verraad en gefusilleerd werd in Brugge. Dit dossier groeide na de oorlog uit tot een symbooldossier van de Vlaamse beweging om de naoorlogse repressie aan de kaak te stellen. In 1995-1996 werd het dossier heropend en werd een nieuw proces gevoerd waarbij de veroordeling van Irma Laplasse postuum werd bevestigd. Tot vandaag blijft het debat echter levendig.



8 BIBLIOGRAFIE

8.1 LITERATUUR

DE BORGHER M. 1991: De antitankgracht, *Monumenten en Landschappen* 10/2, 49-71.

DE BRANT R. 2021: *Koksijde Groenendijk (Koksijde, West-Vlaanderen). Eindrapport archeologisch vooronderzoek met ingreep in de bodem met oog op wetenschappelijke vraagstelling*, Ruben Willaert bv, Brugge.

DE DECKER S. 2024: *Een schuilplaats uit de Tweede Wereldoorlog in de Willem Elsschotlaan in Koksijde. Eindverslag van een toevalsvondst*, Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 331, Brussel. <https://doi.org/10.55465/NIBH2815>

DECOODT H. 2020: *De Atlantikwall. Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog*. Onuitgegeven criterianota Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.

FRANCART P. 1988: *La Côte Belge 1940/44. Le Mur de l'Atlantique*, Ganshoren.

GHEYLE W., DE MULDER G., DE MEYER M., BRACKE M., DE BRANT R., DE DECKER C., HOORNE J., VAN DEN DORPEL A., VAN GOIDSENHOVEN W., VERDEGEM S. & STICHELBAUT B. 2022: *Synthese-onderzoek – Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*, Syntar 11, Brussel. <https://doi.org/10.55465/IEKG4469>

LALOO P., DECONYNCK J. & VERGAUWE R. 2020: *Eindrapport Opgraving 2020J90. Knokke Albertplein-Zeedijk*, Gate Archaeology bvba, Bredene.

LEFERE M. & SLABBINCK F. 2020: *Park Nieuwe Koers (Oostende, West-Vlaanderen). Projectcode: 2018D69 april-mei 2018. Eindrapport: verslag van de resultaten van de opgraving*, Ruben Willaert bv, Brugge.

NOTE K. 2024: *Archeologienota Oostduinkerke, Dewittelaan Zuidenwinhelling. Deel 1: Verslag van Resultaten*, BAAC Vlaanderen Rapport 2828, Evergem.

PHILIPPART F. 2020: *Bunkers van de Tweede Wereldoorlog in België. De Atlantikwall*, Putte-Kapellen.

PHILIPPART F., PEETERS D. & VAN GEETERUYEN A. 2004: *De Atlantikwall. Van Willemstad tot de Somme. Een gids langs de Duitse verdedigingslinie van de Tweede Wereldoorlog*, Tielt.

PYLYSER J.-M. 2009: *Verzwegen schuld. Het 'drama Irma Laplasse'. Finale overzicht en analyse met nieuwste inzichten*, Middelkerke.

SAKKERS H. & HOUTERMAN J. 1990: *Atlantikwall in Zeeland en Vlaanderen gedurende opbouw en strijd 1942-1944*, Rijswijk.

STICHELBAUT B. 2020: *Koksijde-Groenestraat. Historisch vooronderzoek projectgebied a.d.h.v. historische luchtfoto's*, CHAL-rapport 130, Gent.

STICHELBAUT B. 2021: *Toevalsvondsten Tweede Wereldoorlog : Onderzoek projectgebieden a.d.h.v. historische luchtfoto's*, CHAL-rapport 178, Gent.

VAN GEETERUYEN A. & PEETERS D. 2004: *De Atlantische Muur. Deel 2(a). De bunkers. Inleiding, leger en marine types*, België onder de Wapens 18, Erpe.

VAN ISACKER K. 1995: *Irma Laplasse. Haar gevangenisdagboek en de kritiek van haar strafdossier*, Kapellen.

VANDOORNE K. & LEHOUCQ A. 2021: *Oostduinkerke Groenendijk: wegenis- en rioleringswerken. Gemeente Koksijde, Prov. West-Vlaanderen. Archeologienota – Verslag van Resultaten Bureauonderzoek (ID 20563)*. Ongepubliceerd rapport, Koksijde.

VANHOUTTE S., STICHELBAUT B. & NOWAK P. 2023: *Een geschutsbedding uit de Tweede Wereldoorlog in de Hogeweg in Oostduinkerke (Koksijde, W.-VI.). Eindverslag van een toevalsvondst*, Onderzoeksrapporten Onroerend Erfgoed 316, Brussel. <https://doi.org/10.55465/MHRQ7037>



8.2 ONLINE BRONNEN

ALTENBURGER A. s.d.: *Lexikon der Wehrmacht - Heeres-Küsten-Artillerie-Regiment 940 Heeres-Küsten-Artillerie-Regiment 1240* [online], <https://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Heeres-Kusten-Artillerie/HKAR940.htm> (geraadpleegd op 20 augustus 2024).

COLLECTION LA CONTEMPORAINE s.d. : *Groenendijk Plage. Route de Nieuport. Bains. Maisons bombardées et laiterie royale* [online], <https://argonnaute.parisnante.fr> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024a: *Weerstandsnest Waldersee uit de Tweede Wereldoorlog* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/307742> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024b: *Batterij van de landmacht* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/301644> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

KONINGIN ELISABETH INSTITUUT s.d.: *Historiek* [online], <https://www.kei.be/nl/Visie-beleid/Historiek> (geraadpleegd op 20 augustus 2024).

8.3 GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

BAMA, *Bundesarchiv-Militärarchiv*, Freiburg im Breisgau (Duitsland)

KLM-MRA, *Koninklijk Legermuseum Brussel – Musée Royal de l’Armée Bruxelles*, Brussel (België)

NARA, *National Archives and Records Administration*, Washington (USA)

NCAP, *National Collection of Aerial Photography*, Edinburgh (Schotland)



9 BIJLAGEN

9.1 LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1: Toevalsvondst TV ID 355, 12 oktober 2018. Tijdens wegeniswerken kwam een gemetste muur uit de Tweede Wereldoorlog aan het licht die tot net onder het asfalt reikte en het wegtracé dwarste. Foto naar het noorden, op de dag van de ontdekking, bij de graafwerken door de aannemer.	7
Figuur 2: Toevalsvondst TV ID 355, 12 oktober 2018. De tijdens de wegeniswerken aangetroffen muur dwarst het wegtracé en loopt duidelijk nog verder door onder de naburige bebouwing. Foto naar het oosten op de dag van de ontdekking, bij de graafwerken door de aannemer.	8
Figuur 3: Recente orthofoto (© Digitaal Vlaanderen) met locatie van toevalsvondsten TV ID 355 (in rood) en TV ID 378 (in zwart) aan de Paardevisserweg in Oostduinkerke.....	9
Figuur 4: Topografische kaart (© Digitaal Vlaanderen) met locatie van toevalsvondsten TV ID 355(in rood) en TV ID 378 (in zwart) aan de Paardevisserweg in Oostduinkerke.....	9
Figuur 5: GRB-kaart (© Digitaal Vlaanderen) met schematische aanduiding van de structuren aangetroffen bij TV ID 355 (rood) en bij TV ID 378 (groen), met locaties A en B.	10
Figuur 6: Bodemkaart (© Digitaal Vlaanderen) met algemene aanduiding van de ligging van de toevalsvondsten aan de Paardevisserweg in Koksijde (paarse driehoek).	12
Figuur 7: Digitaal Hoogte Model (© Digitaal Vlaanderen) met aanduiding van de locaties van de vindplaatsen aan de Paardevisserweg in Koksijde.....	13
Figuur 8: Kaart van Vandermaelen (1846 - 1854) (© Digitaal Vlaanderen), met situering van de vindplaats (paarse driehoek) in de 'Chartreuse Duynen'.	14
Figuur 9: Topografische kaart <i>Oost-Dunckerke</i> 11/8 (1911), met aanduiding van de vindplaats (paarse driehoek) en vermelding 'Groenendijk Plage' (© Cartesius).	15
Figuur 10: Foto van september 1915 van het Hotel 'Laiterie Royale', aan het kruispunt van de Albert I-laan met de Paardevisserweg. Bron: Collection La contemporaine.	15
Figuur 11: Uittreksel uit een frontkaart van 20/01/1918 (© KLM-MRA), met vermelding 'Laiterie Royale' en 'Mon Bungalow', langs de nieuw aangelegde Zeelaan, de latere Paardevisserweg.	16
Figuur 12: Uittreksel uit een loopgravenkaart van 10/10/1918 (© In Flanders Fields Museum), met aanduiding van de Dewittelaan en de Zuidenwindhelling. Uit: Note 2024, 32.	16
Figuur 13: Fragment van kaart van 05/04/1942 (© BAMA, via Pierre Nowak). Batterij 1/826 is aangeduid op ongeveer 2 km ten zuiden van de kustlijn.	17
Figuur 14: Fragment van kaart van 11/11/1942 (© BAMA, via Pierre Nowak). Zowel <i>Stp Von der Tann</i> als <i>WN Waldersee</i> zijn vermeld. Ook is te zien dat batterij 1/826 verplaatst is naar de kust.	18
Figuur 15: Amerikaanse luchtfoto van 21 januari 1944 (© NARA), die een duidelijk beeld geeft van <i>Stützpunkt von der Tann</i>	19
Figuur 16: Collage van naoorlogse opmetingsplannen door het Belgische leger van <i>Stützpunkt von der Tann</i> (© KLM-MRA), met aanduidingen door Pierre Nowak. In oranje zijn de zes geschutsofstellingen aangeduid, in blauw de vuurleidingsbunker en in rood de antitankgracht.....	20
Figuur 17: Grondbeeld van kort na de oorlog, in de richting van het sanatorium (© KLM-MRA, via Pierre Nowak, uit: De Brant 2021, 70). Op de voorgrond is één van de zes geschutsofstellingen te zien, daarachter de grote vuurleidingsbunker.	20
Figuur 18: Verticaal beeld van één van de geschutsplatformen aangetroffen tijdens het archeologisch onderzoek van 2021 (De Brant 2021, 45).	22
Figuur 19: Foto van bovenaf, vanuit de kraanbak. Zicht op de muren aangetroffen bij TV ID 355, naar het zuiden.....	24
Figuur 20: De zuidelijke muur 1 van TV ID 355, zicht op de mooi afgewerkte noordkant, naar het zuidoosten op.	24
Figuur 21: De aangetroffen muren van TV ID 355, met aanduiding van de hoogtes van de top van de bewaarde muursegmenten.....	25
Figuur 22: Muren 2, 3 en 4 van TV ID 355. Foto naar het oosten op. Met op de achtergrond rechts muur 1.	25
Figuur 23: Muur 3 tussen muur 2 (rechts) en muur 4 (links). Foto naar het noordoosten op.	26
Figuur 24: IJzeren plaat, aangetroffen bij de graafwerken. Foto Alexander Lehouck, 12 oktober 2018. Deze vondst werd niet gerecupereerd.....	26
Figuur 25: TV ID 378, structuur B. Betonstructuur aangetroffen tijdens de wegeniswerken. Foto met zicht op omgeving, naar het noord/noordoosten.	27
Figuur 26: Betonstructuur B, van bovenaf, gericht naar het westen/zuidwesten.	27



Figuur 27: Betonstructuur B, naar het noordwesten.....	28
Figuur 28: TV ID 378, structuur A, net langs het uiteinde van de perceelsmuur. Foto naar het westen, de Dewittelaan in....	28
Figuur 29: Amerikaanse oblieke luchtfoto van 4 augustus 1945 (© NARA) (Stichelbaut 2021). Bijgevoegd: uitsnede met aanduiding van de vindplaats, waar de Paardevissersweg de antitankgracht dwarst.....	30
Figuur 30: Amerikaanse luchtfoto 21 januari 1944 (© NARA), met duidelijk zicht op de antitankgracht en aanduiding van de vondstlocatie ID 355 (paarse driehoek).....	31
Figuur 31: Dwarsdoorsnede doorheen de antitankgracht op het Albertplein in Knokke-Heist (uit: Laloo <i>et al.</i> 2020, 37).....	32
Figuur 32: Beeld van net na de oorlog van een antitankgracht met betonnen wanden, vermoedelijk in Knokke (Lefere <i>et al.</i> 2021, 134).....	32
Figuur 33: Detail van het opmetingsplan (zie Figuur 16) van het Belgische leger, net na de oorlog (© KLM – MRA) met cijferaanduidingen door Pierre Nowak. De antitankgracht is aangeduid als ‘Fossé anti char’, links daarvan is een ‘Mur anti char’ ingetekend.	33
Figuur 34: Een bewaarde tobruk in (als monument beschermd) <i>Widerstandsnest Waldersee</i> , ten westen van het Sanatorium Groenendijk. Foto: Hannelore Decoodt.....	34
Figuur 35: Een tobruk werd gebruikt als observatie- of mitrailleurspost. Uit: Sakkers & Houterman 1990, 39.....	34
Figuur 36: Typetekening van een tobruk <i>Bauform 58c</i> . Uit: Sakkers & Houterman 1990, 39.	35
Figuur 37: Luchtfoto van 13 juni 1943 met daarop de bunker in aanbouw. Bron: ongekend, via Pierre Nowak.	35
Figuur 38: Afbraak van een bunker in 2015, op de hoek van de Paardevissersweg met de Doornlaan. Foto via Pierre Nowak.	36
Figuur 39: Typemodel van een <i>Regelbau 195</i> . Uit: Sakkers & Houterman 1991, 76.	36



9.2 LIJST VAN FOTO'S

9.2.1 TV ID 355

9.2.1.1 Foto's melding 12/10/2018



TV-ID-355_2018I161_melding1



TV-ID-355_2018I161_melding2



TV-ID-355_2018I161_melding3



TV-ID-355_2018I161_melding4



TV-ID-355_2018I161_melding5



TV-ID-355_2018I161_melding6



TV-ID-355_2018I161_melding7



TV-ID-355_2018I161_melding8



TV-ID-355_2018I161_melding9



TV-ID-355_2018I161_melding10



TV-ID-355_2018I161_melding11



TV-ID-355_2018I161_melding12

benaming foto	beschrijving	richting foto	fotograaf
TV-ID-355_2018I161_melding1	muur 1 komt vrij tijdens de graafwerken voor de wegeniswerken	naar het NNW	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding2	muur 1	naar het NO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding3	muur 1	naar het NO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding4	muur 1	naar het ZO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding5	detail muur 1	naar het ZO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding6	muur 1	naar het ZO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding7	muur 1	naar het ZO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding8	muur 1	naar het ONO	Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding9	ijzeren plaat gevonden tijdens de graafwerken		Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding10	ijzeren plaat, detail		Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding11	ijzeren plaat, detail		Alexander Lehouck
TV-ID-355_2018I161_melding12	ijzeren plaat, detail		Alexander Lehouck

9.2.1.2 Foto's terreinregistratie 15/10/2018



TV-ID-355_2018|161.1



TV-ID-355_2018|161.2



TV-ID-355_2018|161.3



TV-ID-355_2018|161.4



TV-ID-355_2018|161.5



TV-ID-355_2018|161.6



TV-ID-355_2018|161.7



TV-ID-355_2018|161.8



TV-ID-355_2018|161.9



TV-ID-355_2018|161.10



TV-ID-355_2018|161.11



TV-ID-355_2018|161.12



TV-ID-355_2018|161.13



TV-ID-355_2018|161.14



TV-ID-355_2018|161.15



TV-ID-355_2018|161.16



TV-ID-355_2018|161.17



TV-ID-355_2018|161.18



TV-ID-355_2018|161.19



TV-ID-355_2018|161.20



TV-ID-355_2018|161.21



TV-ID-355_2018|161.22



TV-ID-355_2018|161.23



TV-ID-355_2018|161.24



TV-ID-355_2018|161.25



TV-ID-355_2018|161.26



TV-ID-355_2018|161.27



TV-ID-355_2018|161.28



TV-ID-355_2018|161.29



TV-ID-355_2018|161.30



TV-ID-355_2018|161.31



TV-ID-355_2018|161.32



TV-ID-355_2018|161.33



benaming foto	beschrijving	richting foto	fotograaf
TV-ID-355_2018 161_1	muur 1	naar het NNW	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_2	muur 1	naar het W	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_3	muur 1	naar het W	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_4	muur 1, met op de achtergrond muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_5	muur 1, met op de achtergrond muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_6	muur 1, noordzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_7	muur 1, noordzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_8	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_9	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_10	muren 2, 3 en 4	naar het O	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_11	overzicht muren 1, 2, 3 en 4, van bovenaf, uit de kraanbak	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_12	overzicht muren 1, 2, 3 en 4, van bovenaf, uit de kraanbak	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_13	overzicht muren 1, 2, 3 en 4, van bovenaf, uit de kraanbak	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_14	overzicht muren 1, 2, 3 en 4, van bovenaf, uit de kraanbak	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_15	muur 1: detail metselwerk (zand ondertussen deels terug aangevoerd)	naar het N	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_16	muur 1	naar het ZW	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_17	muur 1	naar het ZW	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_18	muur 1, zuidzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_19	muur 1, zuidzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_20	muur 1, zuidzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_21	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_22	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_23	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_24	muur 2, noordzijde	naar het ZO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_25	aansluiting muur 2 en muur 3	naar het O	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_26	muur 4	naar het N	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_27	muur 3	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_28	muur 3, detail	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_29	aansluiting muur 2 en muur 3, detail	naar het O	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_30	muur 4	naar het N	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_31	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_32	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte
TV-ID-355_2018 161_33	muren 2, 3 en 4	naar het NO	Sofie Vanhoutte

9.2.2 TV ID 378

9.2.2.1 Noordelijke structuur A: foto's 12/12/2018



TV-ID-378_A_1



TV-ID-378_A_2

benaming foto	beschrijving	richting foto	fotograaf
TV-ID-378_A_1	betonstructuur	naar het W	Alexander Lehouck
TV-ID-378_A_2	betonstructuur	naar het W	Alexander Lehouck

9.2.2.2 Zuidelijke structuur B



TV-ID-378_B.1



TV-ID-378_B.2



TV-ID-378_B.3



TV-ID-378_B.4



TV-ID-378_B.5



TV-ID-378_B.6



TV-ID-378_B.7



TV-ID-378_B.8



TV-ID-378_B.9



TV-ID-378_B.10



TV-ID-378_B.11



TV-ID-378_B.12

benaming foto	beschrijving	richting foto	fotograaf
TV-ID-378_B_1	betonstructuur en context, bij ontdekking	naar het NNW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_2	betonstructuur bij ontdekking	naar het NW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_3	betonstructuur bij ontdekking	naar het W	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_4	betonstructuur na beperkte verdere vrijlegging	van bovenaf, naar W	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_5	betonstructuur na beperkte verdere vrijlegging	naar het W	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_6	betonstructuur na beperkte verdere vrijlegging	naar het NW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_7	betonstructuur na beperkte verdere vrijlegging	naar het NW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_8	betonstructuur, zuidzijde	naar het NNW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_9	betonstructuur na beperkte verdere vrijlegging	naar het NW	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_10	betonstructuur	naar het ZZO	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_11	betonstructuur	naar het Z	Alexander Lehouck
TV-ID-378_B_12	betonstructuur	naar het Z	Alexander Lehouck

9.3 LIJST VAN SPOREN

TV ID 355:

- Muur 1
- Muur 2
- Muur 3
- Muur 4

TV ID 378:

- Betonstructuur A (noord)
- Betonstructuur B (zuid)

9.4 LIJST VAN VONDSTEN

TV ID 355: ijzeren plaat: niet gerecupereerd

TV ID 378: geen vondsten

Een conservatieassessment of -rapport is dan ook niet aan de orde.

